

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Tağı-zadə Gülüstan Mikayıl qızı

**Milli Hesablar Sisteminin 2008-ci il versiyasının Azərbaycanın milli
statistikasında tətbiqi məsələləri**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406-Statistika

İxtisaslaşma: Milli Hesablar Sistemi

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos.Y.X.Yusifov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n dos. V.E.Teymurova

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. S.M.Yaqubov

Bakı-2018

MÜNDƏRİCAT

<i>Giriş</i>	2
I FƏSİL. Milli Hesablar Sisteminin metodoloji prinsipləri, nəzəri-metodoloji məsələləri	5
<i>1.1 Milli Hesablar Sisteminin əsas anlayış və kateqoriyaları</i>	5
<i>1.2. Milli Hesablar Sisteminin və makroiqtisadi siyasətin əsas vəzifələri</i>	12
<i>1.3. Milli Hesablar Sisteminin tərkibi. MHS təsnifatı və onların qurulması</i>	16
II FƏSİL. Milli Hesablar Sisteminin 2008-ci il versiyasının milli statistikada tətbiqi	32
<i>2.1. MHS-də iqtisadi fəaliyyətin əsas makroiqtisadi göstəriciləri və onların hesablanması üsulları</i>	32
III FƏSİL. Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərin statistikada təhlili ...52	
<i>3.1. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi vəziyyətin statistik təhlili</i>	52
<i>3.2. Milli Hesablar Sistemində makroiqtisadi göstəricilərin təhlil edilməsi</i>	77
<i>3.3 Milli Hesablar Sistemində əhali gəlirlərinin müqayisəsi</i>	87
NƏTİCƏ	93
ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	99

GİRİŞ

Milli Hesablar Sistemi ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti və inkişafının kompleks təhlilinin əsasını təşkil edir. Ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının kompleks təhlili iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və iqtisadi siyasətin müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli, eləcə də müxtəlif dövlət proqramlarının və onların həyata keçirilməsi üzrə tədbirlərin hazırlanmasına imkan verir və ilk növbədə dövlət idarəetmə orqanları üçün zəruridir.

Dissertasiyada toxunulan əsas məsələlər Milli Hesablar Sisteminin göstəricilər sistemi ilə bağlıdır. Göstəricilər sistemi həm ümumi iqtisadiyyat, həm də onun ayrı-ayrı bölmələri və sahələri üzrə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının kompleks təhlili üçün nəzərdə tutulub. Göstəricilər sistemində iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi; əsas makroiqtisadi proporsiyaları; ehtiyatlar və onların istehsal prosesində istifadəsi; istehsalın nəticələri; əhalinin həyat səviyyəsi; gəlirlərin və qiymətlərin dinamikası; maliyyə-kredit sisteminin vəziyyəti; investisiyaların qoyuluşu; milli sərvət. Bu struktur əsasında təhlilə hazırlanarkən ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini təhlil etməklə yanaşı, əsas göstəriciləri digər ölkələrin göstəriciləri ilə müqayisə etmək tövsiyə edilir.

Milli Hesablar Sistemində tətbiq edilən əsas metod kompleks statistik müşahidənin obyektini kimi qəbul edilmiş iqtisadiyyatın təhlilinə sistemli yanaşmanın əsas prinsipləridir.

Ölkənin dövlət statistika orqanları tərəfindən işlənən göstəricilər sistemi sosial-iqtisadi proseslərin təhlili üçün nəzərdə tutulmuş məlumatlar bazasının əsasını təşkil edir. Təhlilin məqsədindən asılı olaraq, beynəlxalq statistikanın məlumatlarından da istifadə edilə bilər. Məlumatların əsas mənbəyi ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən, müəyyən hesab və cədvəllər toplusu şəklində qurulmuş qarşılıqlı əlaqədə olan statistik göstəricilər sistemi - MHS-dir. Bundan əlavə, xərclər və buraxılış cədvəllərinin göstəricilərindən də istifadə edilə bilər.

Bu təhlil sxeminin tətbiq edilməsi zamanı məlumatların aşağıdakı iqtisadi-riyazi işlənməsi və təhlili üsullarından istifadə etmək vacibdir: orta, mütənasib və mütləq kəmiyyətlərin hesablanması; qruplaşdırma və müqayisə etmə üsulları; faktorlu və indeksli təhlil; dinamika sıralarının təhlili; korrelyasiya və reqressiya təhlil üsulları; balans üsulu və s.

Göstəricilərin təhlili həm cari, həm də müqayisəli qiymətlərlə olan məlumatlara əsaslanıb bilər. Məlumatların cari qiymətlərlə təhlili real iqtisadi dövriyyə həyata keçirildiyi qiymətlərlə iqtisadiyyatda qarşılıqlı əlaqələrin və nisbətlərin, həcmələrin və göstəricilərin strukturunun müəyyən edilməsi üçün lazımdır. Müqayisəli qiymətlərlə göstəricilərin öyrənilməsi təhlil zamanı qiymətlərin dəyişməsindən asılı olmayaraq, iqtisadiyyatın inkişafını və strukturunu əks etdirən göstəricilərin dinamikasını və onların dəyişməsinə ölçmək imkanı yaradır. Göstəricilərin paralel olaraq cari və müqayisəli qiymətlərlə təhlili qiymət dəyişməsinin toplu xarakteristikasının verilməsinə və qiymətlərin dəyişməsinin iqtisadiyyatın əsas proporsiyaları və əlaqələrinə göstərdiyi təsirin öyrənilməsinə imkan verir.

Təqdim olunan göstəricilər sistemi illik məlumatların təhlili üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu cür təhlil rüblük məlumatların əsasında da aparıla bilər.

Tədqiqat işində məqsəd odur ki, Milli Hesablar Sisteminin iqtisadi fəaliyyətində önəmini göstərməkdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təhlil etmək və analitik imkanlarını araşdırmaqdır. Buna görə də, bu göstəricilər dissertasiya işində araşdırılmış və aşağıdakılar vəzifələr yerinə yetirilmişdir.

- ❖ Milli Hesablar Sisteminin məqsədini, prinsiplərini və önəmini araşdırmaq;
- ❖ Ölkədə institusional vahidlərin önəmi və onlar haqqında məlumat;
- ❖ əsasəndə kiçik, orta və böyük sahibkarlıq haqqında məlumat və sahibkarlığın əsas vəzifələri. Sahibkarlığın önəmini göstərmək;
- ❖ Milli Hesablar Sisteminin makroiqtisadi göstəriciləri və onların xüsusiyyəti;

- ❖ İqtisadi sektorlar və onların tərkibi, funksiyaları, gəlir mənbələri;
- ❖ Makroiqtisadi siyasətin önəmini, yaranma tarixi, yaranma səbəbləri və yayılması;
- ❖ MHS tərkibi. Onun təsnifatı və onların qurulması. Onların ayrılıqda önəminin göstərilməsi;
- ❖ Rəsmi statistik məlumatlara əsasən ölkənin sosial-iqtisadi göstəricilərin, əsas makroiqtisadiyyatı təhlil və müqayisə etmək;
- ❖ İstehsal, gəlirlərin yaranması, gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi, gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi, gəlirlərin istifadəsi, sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı göstərilmişdir;
- ❖ ÜDM və ÜMM məhsulun quruluşu, statistik təhlil edilməsi və hesablama üsulları;
- ❖ Azərbaycanda makroiqtisadiyyatın təhlili, statistik göstəricilərin cari vəziyyətinin təhlili və illər üzrə müqayisə edilməsi;

Dissertasiya işinin quruluşu və tərkibi: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat hissəsindən ibarətdir. Bunlardan başqa dissertasiyada 23 cədvəl, 12 qrafik, 5 sxemdən və 1 şəkildən istifadə edilmişdir. Ümumilikdə dissertasiyanın həcmi 104 səhifədir.

Dissertasiya işində əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən təhlil aparılmışdır.

FƏSİL1. Milli Hesablar Sisteminin metodoloji prinsipləri, nəzəri-metodoloji məsələləri.

FƏSİL1.1.Milli Hesablar Sisteminin əsas anlayış və kateqoriyaları.

BMT-nin tərifinə görə Milli Hesablar Sistemi (MHS) makroiqtisadi göstəriciləri təsvir və təhlil etmək üçün qarşılıqlı əlaqədə olan ikitərəfli göstəricilər sistemidir. Milli Hesablar Sisteminin (MHS) qurulması metodologiyasında anlayış, kateqoriya və təriflərdən geniş istifadə olunur. Milli Hesablar Sistemi baxımından təkrar istehsal prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini, iqtisadiyyatın dinamikasını təhlil edərkən əsas makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə olunur. Statistikada MHS-nin əsas vəzifələrindən biri iqtisadçıların vahid sistemdən istifadə edə bilməsi, makroiqtisadi məlumatların müqayisə edilməsi üçün əsas vasitə olmasıdır. Müasir dövrdə Milli hesablar iqtisadi fəaliyyətdə milli sərvət, maliyyə əməliyyatı, gəlirlərin təkrar bölgüsü və bölgüsü, istehsal və istehlakın qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirir.

Milli Hesablar Sistemimakro səviyyədə statistik modeldir. MHS-nin əsas anlayışları aşağıdakılar hesab olunur:

Mal-əmtəə-bazarda satmaq üçün istehsal edilən və öz xərcini ödəyən əmtəədir.

Xidmətlər-qeyri-maddi məhsuldu və xidmətlərin əsas vəzifəsi ictimai və şəxsi tələbatları ödəmək üçün vasitədir.

Qeyri-bazar xidmələri- ictimai təşkilatın və dövlət idarələrin cari istehlak xidmətidir.

Transfərtlər-pul və natural formada gəlirlərin və əmtəələrin əvəzsiz köçürülməsidir.

Milli hesablar sistemində institusional vahid dedikdə təsərrüfat subyekti başa düşülür. İnstitusional vahidə ev təsərrüfatı, hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar aid

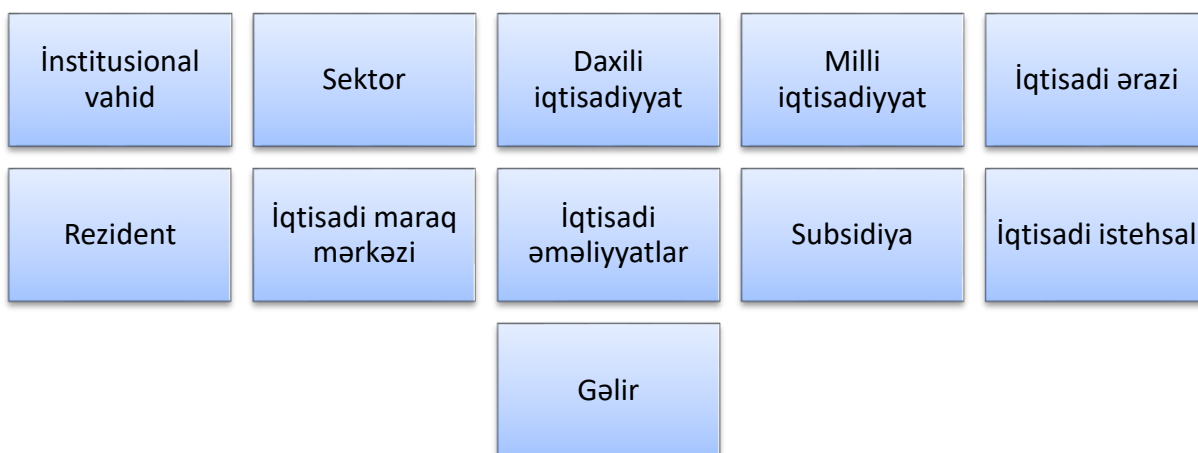
edilir. İnstitusal vahidlərin iqtisadi fəaliyyəti həmin ölkənin iqtisadi ərazisində olarsa həmin ölkənin rezidenti hesab edilir. Onlar aktivlərə sahib olurlar və təsərrüfat vahidləri ilə qarşılıqlı əməliyyatlar və ya iqtisadi fəaliyyət apara bilərlər. Ev təsərrüfatları institusional vahid sayılsa da onlar hesabların tam yığımını aparmır. Amma sərbəst formada öz resurslarından istifadə etmək hüququ vardır.

Sektor isə yerinə yetirdiyi funksiyalara və xərclərin maliyyələşdirilməsinə görə oxşar fəaliyyət göstərən institusional vahidlərin birliyidir. Sektorlar üzrə iqtisadi təsnifat gəlir və xərcləri, passiv və aktivləri müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

İqtisadi fəaliyyətin makroiqtisadi göstəricilərini müəyyən etmək üçün MHS-nin kateqoriyalarından istifadə edilir. Bu sistemin kateqoriyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Cədvəl 1.1

İqtisadi fəaliyyətin makroiqtisadi göstəriciləri



İqtisadi fəaliyyətin müxtəlifliyinə görə sektorlarda öz növbəsində təsnifləşdirilir:

1. Qeyri- maliyyə müəssisələri sektoru
2. Maliyyə müəssisələri sektoru
3. Dövlət idarəetmə orqanları sektoru
4. Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları sektoru

5. Ev təsərrüfatları sektoru

6. Qalan dünya sektoru

İqtisadi fəaliyyətin müxtəlifliyinə görə sektorların hər birinin tərkibi, funksiyası, gəlir mənbələri də fərqlənir. Onları aşağıdakı cədvəldəki kimi qruplaşdırmaq olar:

Cədvəl 1.2.

İqtisadi sektorların tərkibi, funksiyası, gəlir mənbələri

	Sektorlar	Tərkibi	Funksiyaları	Gəlir mənbələri
1.	Qeyri-maliyyə müəssisələri	Müxtəlif mülkiyyət formalı qeyri-maliyyə təşkilatları	Əmtəə və qeyri - maliyyə xidmətlərinin istehsalı	İstehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin satışından daxilolmalar, mülkiyyətdən gəlirlər
2.	Maliyyə müəssisələri	Kommersiya kredit təşkilatları və sığorta müəssisələri	Kommersiya əsasında maliyyə əməliyyatları	Qəbul edilmiş öhdəliklər və alınmış faizlər nəticəsində yaranan fondlar
3.	Dövlət idarəetmə orqanları	İdarəetmə, maliyyə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, müdafiə sahəsində dövlət	Kollektiv və fərdi istehlak üçün qeyri- bazar xidmətlərinin göstərilməsi	Dövlət büdcəsi vəsaitləri, iqtisadiyyatın digər sektorlarından olan institusional vahidlərin məcburi ödəmələri

		müəssisəsi		
4.	Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri- kommersiya təşkilatları	Təhsil, mədəniyyət, səhiyyə sahəsində ictimai təşkilatlar	Ev təsərrüfatları üçün fərdi və kollektiv istehlakı təmin edən qeyri - bazar xidməti	Könüllü ödəmələr, ev təsərrüfatlarının əvəzsiz yardımları
5.	Ev təsərrüfatları	Bir yerdə yaşayan və ümumi büdcəsi olan şəxslər qrupu və ya fiziki şəxs	İqtisadiyyatın bütün sektorlarının fəaliyyətlərinin nəticələrinin istehlakı	Muzdlu işçilərin əməyinin ödənilməsi, transfert ödəmələri, sahibkarlıq gəliri
6.	Qalan dünya	Bu ölkənin rezidentləri ilə iqtisadi əməliyyatlarla bağlı olan qeyri-rezidentlər	Ölkənin rezidentləri ilə qeyri-rezidentləri arasında iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi	Ticarətdən alınan vəsaitlər, əməyin ödənilməsi, mülkiyyətdən gəlirlər, transfert ödəmələri

Ölkədə fəaliyyət göstərən qeyri-rezidentlərin və rezidentlərin fəaliyyəti daxili iqtisadiyyatı xarakterizə edir. Milli iqtisadiyyatda ölkədə və digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən rezidentlərin fəaliyyəti əhatə olunur. Məsələn: Azərbaycanda və digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən rezidentlər milli iqtisadiyyata aiddir. Amma ölkə ərazisində iqtisadi fəaliyyət göstərən digər ölkənin vətəndaşları milli iqtisadiyyata aid edilmir. Beləliklə, ölkədə fəaliyyət göstərən vətəndaşlarının və digər ölkələrdə

fəaliyyət göstərən ölkə vətəndaşlarının iqtisadi fəaliyyəti milli iqtisadiyyata aid edilir.

Daxili iqtisadiyyat isə ölkə daxilində qeyri-rezidentlərin və rezidentlərin iqtisadi fəaliyyətlərini əks etdirir. Milli iqtisadiyyat isə qeyri-rezidentlərin və rezidentlərin ölkədən kənar və ölkə daxilində iqtisadi fəaliyyətlərini əks etdirir.

Milli iqtisadiyyat və daxili iqtisadiyyatdan istifadə edərək ÜMM (Ümumi Milli Məhsul) və ÜDM (Ümumi Daxili Məhsul) hesablanır. ÜDM və ÜMM anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək üçün rezident, iqtisadi ərazi, iqtisadi maraqlar mərkəzi anlayışlarından istifadə olunur.

İstehsal amillərinin sərbəst hərəkəti təmin edilən ərazi iqtisadi ərazi hesab edilir. Bura ölkənin vətəndaşları, pulu, əmtələri sərbəst hərəkət edən və dövlət tərəfindən idarə edilən ərazi daxil edilir.

MHS-də inzibati ərazi anlayışı ilə iqtisadi ərazi anlayışı fərqli olmaqla aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə seçilir:

- Təbii sərhədlərlə əhatə olunan zonalar-Ərazi suları, kontinental şelf, hava məkanı

- Ölkə ərazisində yerləşən, amma başqa ölkələrə icarəyə verilən və həmin ərazini icarəyə götürənin mülkiyyətində olan, istifadə olunan ərazi başa düşülür. Bu ərazilər diplomatik, hərbi, elmi və başqa məqsədlər üçün istifadə edilir. Bu ərazilərə ərazi anklavları və azad zonalar və müəssisələr də aiddir.

- Ölkə ərazisindən kənar fəaliyyət göstərən müəssisələr aiddir.

Rezident dedikdə iqtisadi ərazidə fəaliyyət göstərən institusional vahidlər başa düşülür. İnstitusional vahidlərə ev təsərrüfatı, müəssisə, təşkilat və s. aid edilir. Bütün ölkə vətəndaşlarını rezident adlandırmaq olmaz. Rezident milliyyət və vətəndaşlıq anlayışından fərqlənir. Rezidentlərə aid edilmir:

- Ölkə ərazisində bir ildən az müddətə işləyən işçilər, mövsümi işçilər və s.
- Turistlər, sənətçilər, idmançılar, alimlər və s.
- Diplomatik işçilər, xarici səfirliklər, hərbi işçilər və s.

- Başqa ölkələrdən gələn lakin uzun müddət təhsil alan tələbələr ölkə rezidentlərinə aid edilmir.

Rezidentlərin sayını müəyyən etmək üçün ölkənin ümumi sayından ölkə ərazisində bir ildən az müddətə işləyənlər, turistlər, sənətçilər, idmançılar, diplomatik işçilər, xarici səfirliklər, hərbi işçilər, başqa ölkələrdən gələn, lakin uzun müddət təhsil alan tələbələrin sayını çıxmaq lazımdır.

Milli Hesablar Sistemində iqtisadi fəaliyyətin uçot vahidi kimi başa düşülən əsas tərkib hissələrindən biri iqtisadi əməliyyatlardır. O, iki və daha çox institusional vahidlərin razılığı əsasında həyata keçirilir. Əgər əməliyyat müəssisə daxilində baş verirsə, bu zaman daxili əməliyyat sayılır. Əməliyyatların hər biri könüllü şəkildə olmaya bilər. Buna misal olaraq vergilərin ödənilməsi və ya məcburi transfertlər kimi əməliyyatları qeyd etmək olar.

Əməliyyatlar qarşılıqlı əlaqədə olan çoxlu sayda fəaliyyət sahələrini birləşdirən mürəkkəb və tarazlaşdırılmış bir sistemdir. MHS vasitəsilə iqtisadiyyatda baş verən istehsal, istehlak, yığım kimi proseslər və fəaliyyət növləri ilə tam məlumat əldə etmək mümkündür. İqtisadi əməliyyatlar iqtisadi vasitələrin dəyərini qiymətləndirmək üçün ilkin məlumatları əldə etməyə imkan verir. Əgər iki institusional vahid arasında əməliyyat baş verərsə bu zaman hər iki tərəfin hesablarında qeyd alınmalıdır və sənəddə göstərməlidir.

Əməliyyatlar icra olunma üsullarına, həyata keçirilməyinə, obyektin xarakterinə, məzmun və xarakterinə görə bir neçə növü var.

Əməliyyatları icra olunma üsullarına görə iki yerə ayrılır: birtərəfli və ikitərəfli

1. Birtərəfli- bir iqtisadi institusional vahid daxilində baş verir. İstehsalçıların öz məhsulunu istehlak etməsi, öz tələbatını ödədiyi zaman və ya mənzil xidməti birtərəfli əməliyyatlara aid edilir.

2. İkitərəfli- iki iqtisadi institusional vahid iştirak edir. İkitərəfli əməliyyatlara maddi nemət və xidmətlərə aid əməliyyatlar aid edilir.

İqtisadi əməliyyatlar həyata keçirilməyinə görə iki yerə ayrılır

1. Kompleks əsaslı

2. Transferlər

Obyektin xarakterinə görə əməliyyatlar iki yerə ayrılır

1. Cari- Nemət və xidmətlərin təcili istehlakına aid əməliyyatlar cari əməliyyatdır

2. Əsaslı- milli sərvəti artıran əməliyyatlar əsaslı əməliyyatdı

MHS-də iqtisadi əməliyyətlər aşağıdakılardır.

1. Gəlirlərlə əməliyyatlar

2. Mal və xidmətlərlə əməliyyatlar

3. Maliyyə vasaitləri ilə əlaqədar əməliyyatlar

4. Fövqəladə hadisələr nəticəsində aktivlərin dəyişməsinə digər əməliyyatlar.

Məzmun və xarakterinə görə əməliyyatlar iki yerə ayrılır:

1. pul əməliyyatları

2. qeyri-pul əməliyyatları

Pul əməliyyatlar- Bu sistemdə bütün əməliyyatlar, ödəmə etmək və ya ödəniş almaq və s. əməliyyatlar pul formasında həyata keçirilir. Pul əməliyyatları nağd və nağdsız formada həyata keçirilə bilər. Bu sistemdə axın və əməliyyatlar dəyər formasında həyata keçirilir.

Pul əməliyyatları ikitərəfli əməliyyatdır və aşağıda göstərilənlər onun tərkibinə aid edilir.

1. Əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsinə çəkilən xərclər

2. Qiymətli kağızların əldə olunması

3. Fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı

4. Faizlər, dividendlər və icra haqqı

5. Vergilər

6. Pul formasında sosial yardımlar

Qeyri-pul əməliyyatlar - ödəmə etmək və ya ödəniş almaq və s. heç bir dəyərlə ölçülmür. Qeyri-pul əməliyyatlarında ödəmələr başqa üsullarla həyata keçirilir. Ən çox işlənən üsul Barter üsuludur. Barter üsulunda əmtəə, xidmət, aktiv

əldə etmək üçün digər tərəfə əmtəə, xidmət, aktiv verir. Bu zaman dəyişdirilən, ödənilən barterlərin dəyəri ilə müəyyən edilir.

Bundan başqa subsidiya latın dilində kömək, dəstək deməkdir. Müxtəlif kateqoriyalı istehsalçılara dövlət orqanları tərəfindən iqtisadi və sosial vəziyyətə çatmaq üçün əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir (ssudalardır). Subsidiyalar dövlətin iqtisadi əməliyyatlarda öz istehsalçılarını qorumaq məqsədi ilə pul və ya maliyyə vəsaitinin kömək məqsədi ilə qarşılıqsız verilməsidir. Subsidiyaların verilməsində dövlətin marağı ondan ibarətdir ki, dövlətin ehtiyacı olan məhsulların istehsalına maddi marağ və ya məhsulların bazarda rəqabətə davamlılığını təmin etmək üçün məhsulun maya dəyərindən ucuz satılmağına imkan yaratmaqdır.

Subsidiyalar istehsala və idxala vergilərin təsnifatına uyğun tətbiq olunur. Verilməyinə görə subsidiyalar dolay və bilavasitə yolla ola bilər. Dolay yolla subsidiyalar pul-kredit və vergi formasında həyata keçirilir. Bilavasitə üsulla verilən subsidiyalar istehsal başına pul formasında verilir. Bu üsullardan başqa birbaşa üsulda var. Birbaşa üsulla subsidiyalar elmi təcrübə və araşdırma işlərini maliyyələşdirmək üçün, yeni texnika və texnologiyalardan istifadə, kadr hazırlığı və s. məqsədlər üçün verilir.

Fəsil.1.2 Milli Hesablar Sisteminin və makroiqtisadi siyasətin əsas vəzifələri.

Milli hesabdarlıq termini vahid bir sistemə əsaslanır. Milli Hesablar Sistemi termininin qurulması və statistikanın, mühasibat uçotunun birlikdə hesablanması, ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin ölçmək üçün tam və davamlı ikitərəfli göstəricilər sistemidir. Milli Hesablar Sisteminin (MHS) göstəriciləri ölkə miqyasında və digər ölkələrdə baş verən iqtisadi hadisələri və iqtisadi hadisələr arasındakı əlaqələri əks etdirir, onlar arasında iqtisadi fəaliyyət tətbiq olunur, onların iqtisadi fəaliyyətini müqayisə edir. MHS ölkəmizdə və digər ölkələrdə iqtisadi hadisələri, təsərrüfat əlaqələrini müqayisə etmək üçün əsas vasitələrdən biridir. İqtisadi fəaliyyət haqqında

informasiyanınkeyfiyyəti iqtisadi fəaliyyətin düzgün və operativ olmasından aslıdır. MHS-də uçot hesabların hər iki tərəfinə bərabər olur. Buna baxmayaraq hər bir məhsulun müxtəlif ölçü vahidi vardır. Buna misal olaraq istehsal və gəliri göstərmək olar. MHS iqtisadiyyatın bütün sahələrində istifadə olunur. Buna görə də iqtisadi siyasətin və inkişaf proqramlarının müqayisəsində və formalaşmasında əhəmiyyəti vardır.

Əsas göstəricilər Milli Hesablar Sistemində cari bazar qiymətləri ilə hesablanır ancaq fiziki həcm indeksində isə dinamikanın təhlili sabit qiymətlərə əsasən hesablanır. Sabit qiymətlərlə hesablanan Ümumi Daxili Məhsul iqtisadi artım və azalmanın təhlil olunmasına yardım edir.

Statistikada MHS-nin ən mühüm əhəmiyyətlərindən biri ölkədə iqtisadi hadisələrin səviyyəsi və dinamikası haqqında məlumat verir. Bu məlumatlara əsasən ölkədə iqtisadi siyasətin düzgün qurulmasını və planlaşdırılmasına dair qərarların qəbulu asanlaşır.

Milli Hesablar Sistemi ölkələrdə iqtisadi fəaliyyəti ölçmək üçün tam və ardıcıl mühasibat göstəricilərin tətbiqi hesab edilir. Milli hesablar dövlət, ev təsərrüfatı, müəssisələrin istehsal, gəlir və s. fəaliyyətini göstərir, milli gəlir və iqtisadi tsiklini təhlili birləşməsindən yaranmışdır.

Milli Hesablar Sisteminin uzun inkişaf tarixi vardır. 300 il bundan əvvəl V.Petti və Q.Kinq ilk dəfə milli gəlirə aid hesablamalar aparmışdılar. Milli hesabdarlıq termininin holland iqtisadçısı Ed. Van Kliffor tərəfindən XX əsrin 30-cu illərin sonunda iqtisad elminə daxil edilməsi təklif etmişdir.Ed.Van Kliffor Milli hesabdarlıq terminindən ilk dəfə“De ECONOMİST” jurnalında istifadə etmişdir. Sonradan bu termin ölkənin milli təsərrüfatının göstəricilərini özündə birləşdirməyə başlamışdır.

Milli hesabdarlığın formalaşmasında Jan Batist Seyin istehsal amilləri nəzəriyyəsinin də böyük rolu olmuşdur. Fransız aliminin nəzəriyyəsinə görə torpaq, əmək və kapital milli gəlirin və milli məhsulun istehsalında bərabər iştirak edirlər. Jan Batist Sey torpaq, əmək və kapitaldan başqa sahibkarlığında mühüm olduğunu

göstərmişdir. Jan Batist Sey 1828-ci ildə nəşr olunmuş “Siyasi iqtisadiyyatın tam kursu” jurnalında sahibkarlığın önəmini milli hesablar baxımından göstərmişdir.

Milli Hesabdarlıq 1930-cu ildən etibarən makroiqtisadi göstəricilərlə birlikdə ümumi tələbatın geniş istifadə olunan xərclərin kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsini özündə birləşdirir. İqtisadi böyümə və iqtisadiyyatın təhlili üçün Milli Hesablarda makroiqtisadi məlumatlardan istifadə olunur.

Milli hesablara əsasən Böyük Böhrandan sonra daha çox tələbat yarandı. Buna səbəb iqtisadi fəalliyətin müqayisə edilməsi, muhasibat sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. səbəb oldu.

Milli Hesablar Sistemi BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən işlənilmiş, sabit hesablar qəbul edilmiş və dünya təcrübəsində 1953-cü ildən tətbiq olunmuşdur. Milli Hesablar Sistemi əvvəllər gəlir hesabının hesablanması istifadə olunmuşdur.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə ölkələr arasında iqtisadi fəaliyyətin müqayisəsi vacib məsələlərdən biri oldu. Buna görə də, müharibədən sonra balans hesabı geniş yayılmağa başladı. İlk dəfə milli hesablar rəsmi statistikada 1947-ci ildə ABŞ-da yarandı. Bundan sonra bir çox ölkələrdə Yaponiyada, Avstraliyada, ABŞ-da həmçinin Avropa ölkələrində Hollandiyada, Danimarkada, Norveçdə, Fransada, İngiltərədə, İtalyada, Qərbi Avropada və başqa ölkələrdə tətbiq olundu. Müharibədən sonra ölkələrdə yaranmış iqtisadi və sosial fəaliyyətə görə balans sistemində maraq artmağa başladı.

Milli hesabdarlığın əsası Milli Hesablar Sistemidir. Bazar iqtisadiyyatında səmərəliliyi qiymətləndirməyə və statistik təhlil aparmağa kömək edir. İqtisadi modellər və proqnozlar MHS əsasında hazırlanır.

Bundan sonra BMT, Beynəlxalq Falyuta Fondu, Dünya Bankı və başqa beynəlxalq təşkilatlar birlikdə balans hesabını yaratmağa başladılar. Beynəlxalq təşkilatlar və BMT milli hesabların və onun əsas kateqoriyalarının eyni cür başa düşülməsi üçün xeyli iş görmüşdür. Dünya ölkələrinin və beynəlxalq təşkilatların eyni sistemin, eyni qaydanın yaranmasında və tətbiqində maraqlı olmalarının səbəbi

milli hesabların, milli gəlirlərin, əsas kateqoriyaların standart sistemdə işlənməsi, iqtisadi və sosial hadisələrin tədqiq edilməsi, ölkələr arasında müqayisəliliyin düzgün yerinə yetirilməsi üçün bu sistemin qəbul edilməsi vacib məsələ idi.

1951-ci ildə standartlaşdırılmış milli hesablar Parisdə keçirilmiş konfransda müzakirə olundu. Milli hesablar üzrə göstəricilərin, hesablama metodikalarının təkmilləşdirilməsi üçün BMT-nin statistika orqanları tərəfində yenidən işləndi. Sonradan BMT-nin hazırladığı və qəbul etdiyi balans hesabları keçmiş SSRİ-nin tətbiq etdiyi Xalq Təsərrüfatı Balansı (XTB) göstəriciləri və hesablama qaydaları ilə müqayisə edilməyə başlandı.

BMT-nin qəbul etdiyi və hazırladığı Beynəlxalq Milli Hesablar Sistemi (MHS) 1952-ci ildə nəşr edildi. BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən hazırlanan sistem 1953-cü ildənsonrakı dövrlərdə 150-dən çox ölkədə tətbiq edilməyə başlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu sistemin bir çox ölkədə qəbul olmasının əsas səbəblərindən biri MHS-nin ümumi hesablama qaydalarında dəqiqlik yaratması və daha aydın olmasıdır. MHS bank və kredit statistikasını, makroiqtisadi göstəricilər sistemi arasında əlaqə yaradır, dövlət büdcəsinin statistikasının hesablanması təmin edir. Bundan başqa vahid hesablama sisteminin olması ölkələr arasında iqtisadi fəaliyyətin müqayisəni asanlaşdırır.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra onun yeni sosial, siyasi, iqtisadi şəraiti, Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olması, beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi, statistika sahəsində məlumatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ölkədə stabil statistikanın yaranması və başqa sahələrdə Milli Hesablar Sisteminin tətbiqinə tələbat yarandı. Beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş MHS Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə etdikdən sonra 1994-cü ildən statistika və uçotun aparılması ilə beynəlxalq sistemə uyğun aparılmağa başlandı.

Azərbaycanda statistikanın inkişafında 1994-cü ildə imzalanmış qərarın böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 18 fevral

1994-cü il qərarına əsasən “Statistika haqqında” qanun qəbul edilmişdir. Həmin ildə “Statistika haqqında” qanunun qüvvəyə minməsi üçün Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi qərar qəbul etmiş və Avropanın İqtisadi Kommisiyası qəbul etdiyi qərarın tələblərinə uyğun sistem hazırlanmışdır. “Statistika haqqında” qanunun qəbul edilməsi Azərbaycanda ilk dəfə statistika sahəsinin xüsusilə MHS-nin hüquqi mexanizmlər çərçivəsində tətbiqinə əsas verdi.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi statistika metodologiyasının və Beynəlxalq statistika təşkilatlar və digər təşkilatlar, ilkin mühasibat və statistika hesablamalarının bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun təşkil edilməsi əsas məqsədlərdən biri oldu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin II fərmanı ilə növbəti Dövlət Proqramı 1998-ci ildə imzalandı. III fərman 2003-cü ildə, IV fərman isə 2007-ci ildə qəbul edilmişdir. I. proqram 1993-1997-ci illər, II. proqram 1998-2002-ci illər, III. proqram 2003-2007-ci illər, IV. proqram isə 2008-2012-ci illəri və proqram 2013-2017-ci illəri əhatə etmişdir.

Dövlət Proqramlarına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi Milli Hesablar Sisteminin fəaliyyətini dünya standartlarına uyğun olaraq tətbiq edir.

Milli Hesablar Sistemi Beynəlxalq təcrübədə ən son versiyası 2008-ci ildə Birləşmiş Millətlər Milli Hesablar Sistemi (United Nations System of Accounts) tərəfindən yayıldı. Avropada isə MHS-i Avropa Hesablar Sistemi (European System of Accounts, ESA) adıyla yarandı.

Fəsil 1.3. Milli Hesablar Sisteminin tərkibi. MHS təsnifatı və onların qurulması.

Ölkənin iqtisadi inkişafında ən mühüm iqtisadi göstəricilərdən biri istehsal prosesin həyata keçirmək, qeyri-maddi və maddi xidmət göstərməkdir. İstehsalın

həcmi, tərkibi, bölüşdürülməsinə görə ölkənin iqtisadiyyatının səviyyəsini və təkrar istehsalını müəyyən edir.

İstehsal fəaliyyət sahəsidir. İstehsal maddi nemət istehsal edib etməməsinə görə maddi və qeyri-maddi xidmətləri həyata keçirir. Başqa institusional vahidlərə göndərilən istehsal olmasa nə əmək bölgüsündən, nə istehsaldan ixtisaslaşma və nə də satışdan gəlir götürmək olar. Milli Hesablar Sistemində əməyin göstəricisi kimi məhsul və xidmət başa düşülür. Məhsul və xidmətlər satılmaq üçün nəzərdə tutulduğuna görə əmtəyə aid edilir.

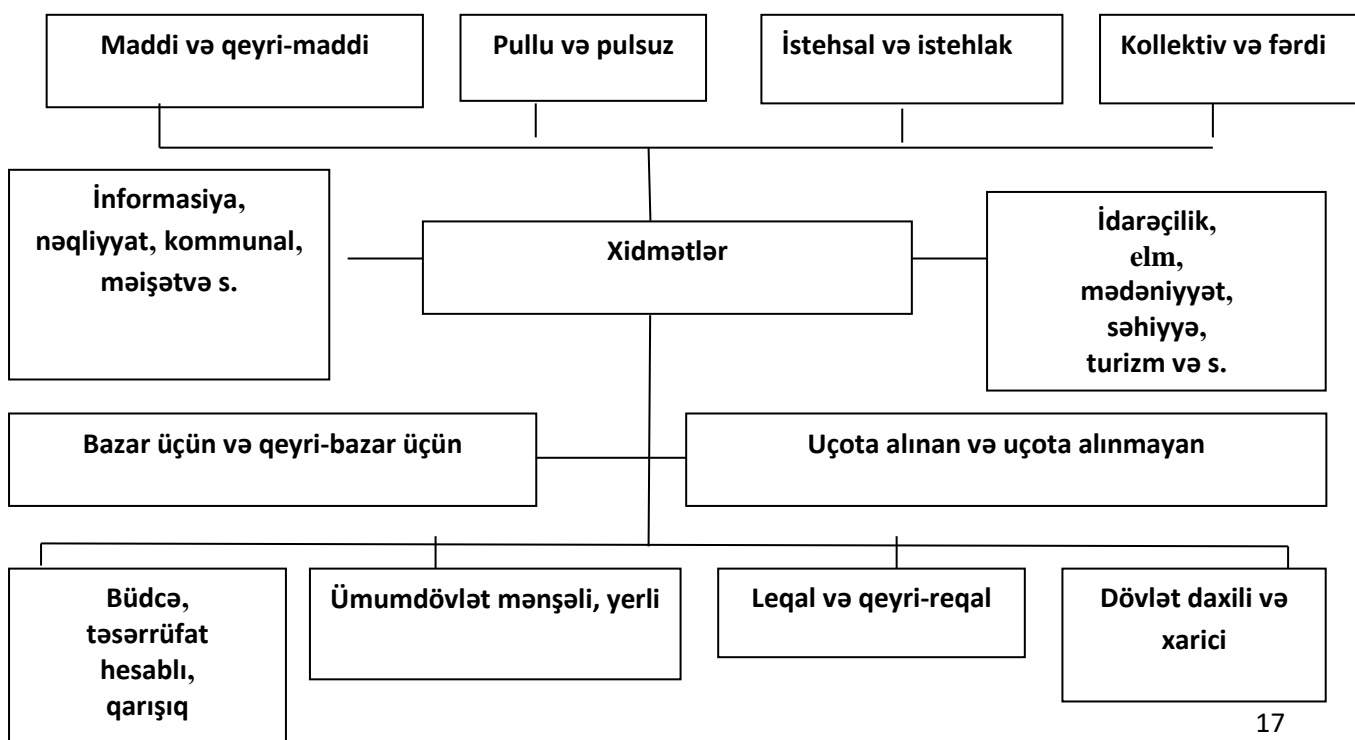
Məhsul dedikdə maddi əşya formasında olan və əməyin nəticəsində yaranmış maddi nemətlər başa düşülür. Maddi əşya formasında olan əmtəələr istehsal edildikdən sonra dəfələrlə alınıb satıla bilər.

Xidmət dedikdə isə sərf edilən əməyin nəticəsi maddi məhsul, real əşya formasında olmur. Xidmətlər həm maddi, həm də qeyri-maddi ola bilər. Tibbi xidmət, səhiyyə xidməti, maarif sahəsindəki xidmət daimi xidmət sayılır və qeyri-maddi xidmət sahəsidir. Bu xidmətlər istehsalçının xahişi ilə baş verir.

Xidmətləri əlamətlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Sxem 1.1.

Xidmət sahəsinin quruluşu



Milli Hesablar Sisteminin metodoloji əsasları tədiyyə balansının və sahələrarası balansın metodoloji əsasları ilə sıx bağlıdır. MHS hesabların ümumi sisteminə aşağıdakı sahələr aid edilir.

- İqtisadiyyat bütün sektorlar üçün hesabların standart toplusu
- İqtisadiyyatın sahələri üzrə hesablar
- İqtisadi əməliyyatların ayrı-ayrı növləri üçün hesablar
- Bütövlükdə iqtisadiyyat üçün hesablar

Ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərməsinin təhlili üçün sektoral hesab böyük əhəmiyyət göstərir. Sektoral hesablar iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələri və təsiri müqayisə etməyə imkan verir. Bu hesablar iqtisadiyyatda baş verən inflyasiya, fəvqəladə hadisələr, devalvasiya, istehlak, yığım, idxal, ixrac və s. qeydə alınmasında böyük rol oynayır.

İqtisadi əməliyyatları əhatə etmək və struktur ünsürləri arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması üçün Milli Hesablar Sisteminin ikili yazılışından istifadə edilir.

İqtisadi sektorların hesabı aşağıdakı qruplara bölünür.

- Cari hesablar
- Yığım hesablar
- Aktiv və passivlərin balansları

İqtisadi hesablarda öz növbəsində bölünür

Cari hesablara daxildir.

1. İstehsal hesabı
2. Gəlirlərin yaranması hesabı
3. Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı
4. Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı
5. Natura formasında olan gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi hesabı

6. Gəlirlərin istifadəsi hesabları
7. Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı
8. Düzəlişlər nəzərə alınmaqla sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi

hesabı

Yığım hesablarına daxildir

1. Kapitalla əməliyyatlar hesabı
2. Maliyyə hesabı
3. Aktivlərin həcmində sair dəyişikliklər hesabı
4. Yenidən qiymətləndirmə hesabı
5. Balanslar

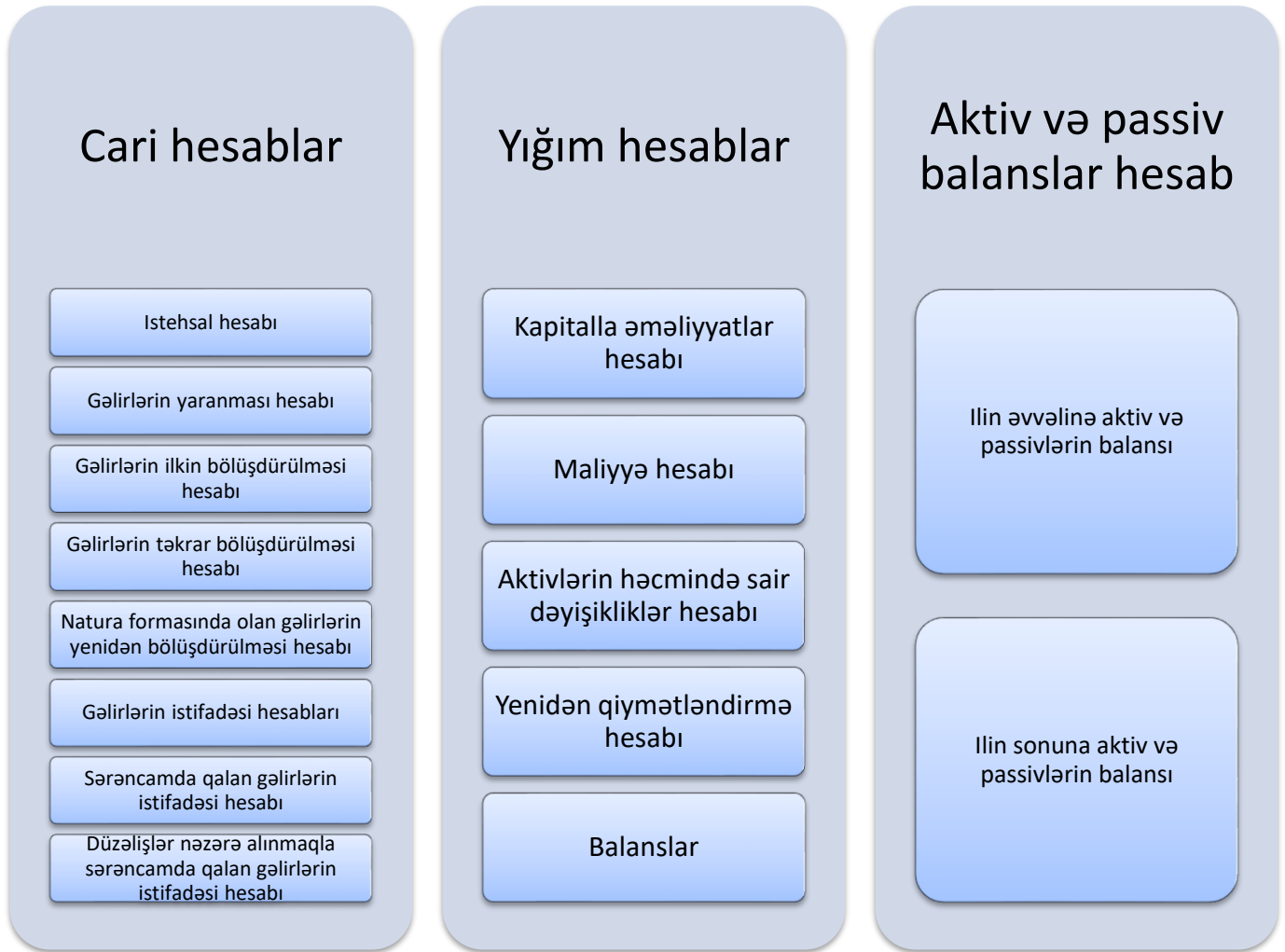
Aktiv və passiv balanslar hesabına daxildir

1. İlin əvvəlinə aktiv və passivlərin balansı
2. İlin sonuna aktiv və passivlərin balansı

Bu qruplaşdırmanı aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

Şəkil 1.1.

İqtisadi hesablarnın qruplaşdırılması (Cari hesablarn, yığım hesablarn, aktiv və passiv balanslar hesabı)



Gəlirlərin yaranması hesabına məhsul istehsal edən və xidmət göstərən bütün institusional vahidlər daxil edilir. Gəlirlərin yaranması hesabımüəsisələr, sektorlar, sahələr və iqtisadiyyat üçün aparılır. Bu hesabda sağ tərəfdə balanslaşdırıcı maddə, sol tərəfdə ümumi əlavə edilmiş dəyərin məbləği göstərilir. Əlavə dəyərin miqdarını hesablamaq üçün Ümumu Buraxılışdan Aralıq istehlak çıxılır.

$$\text{ÜB-Aİ}=\text{ƏED}$$

Xalis əlavə dəyər isə Ümumi əlavə dəyərdən əsas kapitalı çıxmaqla tapılır.

$$XƏED=ÜƏED-ƏK$$

Gəlirlərin yaranması hesabında subsidiyalar və vergilər göstərilir. Bu vergilərə məhsula görə əlavə edilmiş dəyərdən vergilər, dövriyyədən vergilər, aksizlər, idxala və ixraca vergilər aiddir. Bunlardan başqa aktivlərə, işçilərə, əmək haqqına görə, istesalla əlaqədar vergilər və s. də aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Milli Hesablar Sistemində iqtisadi aktivlər anlayışı milli sərvəti hesablamaq üçün istifadə edilir. İqtisadi aktivlər dedikdə kollektiv və fərdi müəssisələrdə sahibkara iqtisadi səmərə verilməsidir. İqtisadi səmərə pul və maddi formada ola bilər. Aktivlər zaman keçdikcə dəyəri dəyişir və sahibkarlara müxtəlif məbləğdə səmərə verir. İqtisadi aktivlərə aşağıdakılar aiddir.

1. Binalar, maşınlar, avadanlıqlar istifadə olunduqca gəlir gətirir.
2. Maliyyə aktivləri və torpaqlar sahibini faiz, dividend, renta formasında gəlirlə təmin edir.
3. İstənilən aktiv satıldıqda sahibinə səmərə verir.

Institusional vahid və sektorda aktivlər və passivlər balansında xüsusi kapitalın dəyəri və milli sərvətin həcmi göstərilir.

Cədvəl 1.4.

Aktiv və passivlər hesabı

Aktivlər	Passivlər
1.Qeyri-maliyyə	3.Maliyyə öhdəlikləri
Istehsal olunan	Nəğd pullar
İstehsal olunmayan	Depozitlər
	Qiymətli kağızlar
2.Maliyyə	4.Xüsusi kapitalın xalis dəyəri
Monetar qızıl	
	4sətir=1sətir+2sətir-3sətir

MHS-də maliyyələşmə mənbələri eyni olan iqtisadi vahidlərin aşağıdakı qrupları var:

1. Maliyyə korporasiyaları
2. Qeyri-maliyyə korporasiyaları
3. Dövlət idarəetmə sektoru
4. Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-komersiya təşkilatları sektoru
5. Ev təsərrüfatı sektoru

Bu hesablardan əlavə "Qalan Dünya" adlı hesab mövcuddur ki, xarici ölkə rezidentləri ilə əlaqələrini əks etdirir. Qalan Dünya sektoru rezidentlərnən qeyri-rezidentlər arasında əlaqəni həyata keçirir.

MHS qarşılıqlı əlaqədə olan və balans quruluşu olan cədvəllər sistemidir. Hər bir hesabda cədvəllər olur və bu cədvəllər ikitərəfli balans formasındadır. Cədvəlin bir hissəsində istifadə digər hissəsində isə ehtiyatlar qeyd olunur.

Hesabların sxemi aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 1.5

Hesablar sxemi

İstifadə	Ehtiyatlar
İstifadə göstəriciləri	Ehtiyatların göstəriciləri (maddələri)
Saldo maddəsi-ehtiyatların yekunu	
<i>İstifadənin yekunu</i>	<i>Ehtiyatların yekunu</i>

Əməliyyatların yekunu balanslaşdırıcı maddə hesabında tarazlaşdırılır. Balanslaşdırıcı maddədə cədvəl ikitərəfli olur. Hər tərəfin bərabərliyi təmin olunmalıdır. Bu üsulla MHS-nin qarşılıqlı əlaqəsinə və təşkilinə nail olmaq olur.

Cədvəl 1.6

MHS-də balanslaşdırıcı göstəricilər

Hesabların adı	Balanslaşdırıcı maddələr
İstehsal hesabı	Ümumi daxili məhsul

Gəlirlərin yaranması hesabı	İqtisadiyyatın ümumi mənfəəti və ümumi qarışıq gəliri (ÜM, ÜQG)
İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı	Ümumi milli gəlir (ilkin gəlirlərin saldosu ÜMG)
Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı	Sərəncamda qalan ümumi gəlir (SÜG)
<i>Gəlirlərin istifadəsi hesabı</i>	<i>Ümumi qənaət (yığım)</i>

Bu üsullara görə hesabların ardıcılığına və növünə görə MHS hesablarının bir çox növü vardır. Bu hesabla istehsal fəaliyyətinə əsasən gəlir yaranır, gəlirin əsas hissəsi ilə ev təsərrüfatında bölüşdürülür, gəlirin digər hissəsi ilə istehlak və yığım üçün istifadə olunur. Hər bir hesabın əməliyyatı həm debet hissəsində, həm də kredit hissəsində göstərilir. Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı hesablar istifadə edilir.

1. İstehsal hesabı
2. Məhsul və xidmət hesabı
3. Gəlirlərin yaranması hesabı
4. İlkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı
5. Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı
6. Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı
7. Kapitalla əməliyyatlar hesabı
8. Maliyyə hesabı

Bu hesablarda istehsal hesabı, məhsul və xidmət hesabı, gəlirlərin yaranması hesabı, ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı, gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı cari hesabdır. Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı əsaslı xərclər hesabına daxildir.

İstehsal hesabı-Cari hesablar içərisində ən çox istifadə edilən istehsal hesabıdır. İstehsal hesabı iqtisadiyyat sahəsində və ölkə iqtisadiyyatı üzərində qurulur. İstehsal hesabı istehsalın nəticələrini yəni, məhsul və xidmətlərin buraxılışını, istifadəsini əks etdirir. İstehsal hesabının sxemi aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 1.7

İstehsal hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Aralıq istehlak	Əsas qiymətlərlə məhsul və xidmətlərin Ümumi Buraxılışı
Ümumi əlavə dəyər (Əsas qiymətlərnən)	Məhsula subsidiya
	Məhsula vergilər
	İdxala və ixraca vergilər
	Bazar qiymətlərində ümumi buraxılış
<i>Cəmi</i>	<i>Cəmi</i>

$$\ddot{U}B - A\dot{I} = \ddot{U}DM$$

Məhsul və xidmətlər hesabı- Məhsul və xidmətlər hesabı istehsal prosesini öyrənərkən məhsul və xidmətlər istehsalının həcmi və tərkibinin öyrənilməsi üçün istifadə olunur. Məhsul və xidmətlər hesabı məhsullar qrupu üzrə resursların ümumi həcmi, istifadəsini əks etdirir. Vergilər isə subsidiyaları çıxmaqla ehtiyat bölməsinə aid edilir. Məhsul və xidmətlər hesabının sxemi aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 1.8

Məhsul və xidmətlər hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Aralıq istehlak (A _i)	Əmtəələrin və xidmətlərin idxalı (ƏXİ)
Son istehlak xərcləri (SİX)	Məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı (MXÜB)
Ümumi yığım (ÜY)	

Əmtəələrin və xidmətərin ixracı (ƏXİ)	
Statistik fərq	
Cəmi	Cəmi

$$MXÜB+V-S=MXÜB$$

Gəlirlərin yaranması hesabı- bu hesab dövlət idarəetmə orqanlarına və bilavasitə istehsalda iştirak edən şəxslərin ilkin gəlirlərini əks etdirir. Gəlir yaranması hesabı ölkə rezidentləri olan müəssisələr və ya müəssisə qrupları üzrə tərtib edilir. Gəlirlərin yaranması hesabının istifadəsi hissəsində istehsalçının əlavə dəyərindən ödədiyi ilkin gəlirlər aşağıda göstərilir.

1. Muzdlu işləyənlərin əmək ödənişləri
2. İstehsala və idxala vergilər.

Gəlir hesabı istehsala və idxala vergilər hesablanarkən subsidiyalar çıxılır.

Gəlir hesabında müəssisənin növündən asılı olaraq balanslaşdırıcı maddə "mənfəət" və "qarışıq gəlir" yaranır. Gəlirlərin yaranması hesabında idxala və istehsala görə subsidiyalar və vergilər nəzərdə tutulur. Aksiz vergisi, ixraca və idxala vergilər, əlavə edilmiş dəyər məhsula görə, istehsala vergilər, əmək haqqına və işçilərə görə vergilər, torpağa görə vergilər və s. gəlirlərin yaranması hesabına aiddir.

Gəlirlərin yaranması hesabının sxemi aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1.9.

Gəlirlərin yaranması hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Əmək ödənişi (muzdlu işçilərə) (ƏÖ)	Ümumi əlavə dəyər (əsas qiymətlərlə)
İstehsala və idxala vergilər (V)	Bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsul
İstehsala sair subsidiyalar (S)	İstehsala və idxala subsidiyalar
Ümumi mənfəət (qarışıq gəlir) (ÜM)	

Ümumi qarışıq gəlirlər (ÜQG)	
<i>Cəmi</i>	<i>Cəmi</i>

$$\text{ÜDM}-\text{ƏÖ}-\text{V}+\text{S}=\text{ÜM (ÜQG)}$$

Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı-ilkin gəlirlər rezidentlər arasında istehsal fəaliyyətindən və ölkə rezidentləri arasında bölüşdürülməsidir. Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabında rezidentlərə institusional vahid və ya səhələr aiddir. Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı alıcıların fəaliyyətini əks etdirir və birbaşa əlaqəyə malik deyil.

Mülkiyyətdən alınan gəlirlər aktivlərə sahib olduqda verilir və gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabında yaranır. Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabında aktivlərdən, istehsaldan başqa mülkiyyətdən əldə edilən gəlirlərdə aiddir. Bu hesabda milli gəlirin məbləği ümumi mənfəət, idxala və istehsala vergilər, əməyin ödənilməsi xərclərində göstərilir.

Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1.10

Gəlirlərin ilkin bölüşdürülməsi hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər) (ÜM)
İlkin gəlirlərin ümumi qalığı (Ümumi Milli Gəlir)	Əmək ödənişləri (Muzdlu işçilərə) (ƏÖ)
Əsas kapitalın istehlakı	İstehsala və idxala vergilər (V)
İlkin gəlirlərin saldosu	İstehsala və idxala subsidiyalar (S)
	Mülkiyyətdən alınmış gəlilər (M-G)
<i>Cəmi</i>	<i>Cəmi</i>

$$\text{ÜM(ÜQG)} + \text{ƏÖ} + \text{V} - \text{S} + \text{MƏG} - \text{MVG} = \text{ÜMG}$$

Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi- bu hesab rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin arasındakı əməliyyatı əks etdirir. Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi insitusal vahidin və ya sektorun ilkin gəlirlərininsaldosunun sərəncamda olan gəlirə çevrilməsidir. Bu hesab ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsinin subhesabıdır.

Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının sxemi aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1.11.

Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı

İstifadə	Ehtiyat
Verilmiş cari transferlər	İlkin gəlirlərin ümumi qalığı (saldosu)
Sərəncamda qalan ümumi gəlir	Alınmış cari transferlər
Əsas kapitalın istehlakı	
Sərəncamda qalan xalis gəlir	
<i>Cəmi</i>	<i>Cəmi</i>

Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabının cari transferləri üç əsas növə ayrılır.

- Gəlirlərə, əmlaka görə vergilər və digər cari vergilər
- Sosial sığorta və sosial təminatla ayırmalar
- Digər cari transferlər

Gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı dövlət idarəetmə orqanları, ev təsərrüfatları, ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri maliyyə təşkilatlarına aid edilən vahidlərin sərəncamında qalan gəlirlərin istehlak və dənəət arasında bölüşdürülməsidir. İnstitusional vahidlərin yəni dövlət idarəetmə orqanlarının, ev təsərrüfatı, müəssisənin gəlirləri sektorlar arasında təkrar bölüşdürülməsidir. Gəlirlərin istifadəsi hesabının bölüşdürülməsi iki variantda qurulur və bunlar aşağıdakılardır.

1. Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı

2. Düzəlişlər nəzərə alınmaqla sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı

Qeyri –maliyyə və maliyyə korporasiyaları sahələrində qurulan sərəncamda qalan gəlir hesabında son istehlak əks olunmur. Qeyri-maliyyə və maliyyə korporasiyaların sektorlarında sərəncamda qalan gəlirlərin son istehlak göstəriciləri əks olunmur və onların qənaəti sərəncamda qalan gəlirlərinə bərabərdir. Buna görə də bu düzəlişlər nəzərə alınmaqla sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı hazırlanır.

Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi-hesabın balanslaşdırıcı maddəsi yığımdır. Başqa sözlə qənaətdir. Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı dövlət idarələri, ev təsərrüfatları, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatların sərəncamında olan gəlirlərin xərclər və qənaət arasında bölüşdürülməsidir. Sərəncamda qalan gəlirin istifadəsi iqtisadiyyat üzrə hesablanır. Respublikamızda iqtisadiyyat üzrə sərəncamda qalan gəliri və cari transfertlərin fərqi topladıqda sərəncamda qalan gəlir tapılır.

Sərəncamda qalan gəlirlərin hesablanmasında əsas məqsəd fərqli sektorların sərəncamda qalan gəlirini son istehlak və yığma nisbətini müəyyən etməkdir.

Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabının sxemi aşağıdakı kmidir:

Cədvəl 1.12

Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Son istehlak xərcləri	Sərəncamda qalan ümumi gəlir (SQÜMG)
Qənaət	
<i>Cəmi</i>	<i>Cəmi</i>

$$SQÜMG - Sİ = ÜG \text{ (ümumi qənaət)}$$

Kapitalla əməliyyatlar hesabı—bu hesabdakapital transferləri, qeyri-maliyyə aktivlərin dəyəri və qənaət hesabına şəxsi kapitalın dəyərinin əməliyyatlar nəticəsində instisusional vahidlər tərifindən əldə edilmiş dəyərini göstərir. Bu hesabın sağ tərəfində maliyyələşmə mənbələri,öhdəliklər və kapitalın dəyərinin dəyişməsi göstərilir. Sol tərəfdə isə əsas fondların ümumi yığımını, qiymətlərin və istehsal edilməyənqeyri-maliyyə aktivlərin dəyəri, istehlakı ilə bağlı əməliyyatlar göstərilir.

Qənaət və əsaslı transfertlər hesabıkapitalın xalis dəyərinin dəyişməsinin ümumi məbləği və qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyişməsinin ümumi məbləği arasındakı fərq xalis kredit yaxud xalis borc deyilir. Xalis kredit müsbət qiymət alır xalis borc isə mənfi qiymət alır. Xalis kredit və xalis borc hesabın sol tərəfində göstərilir və “Kapitalla əməliyyatlar”ın balanslaşdırıcı maddəsidir.

Cədvəl 1.13

Kapitalla əməliyyatlar hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Əsas kapitalın ümumi yığımı (ƏKÜY)	Qənaət
Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatların dəyişməsi (MDVED)	Alınmış əsaslı transferlər (AƏT)
Qiymətlərin xalis əldə olunması (QXƏ)	Verilmiş əsaslı transferlər (VƏT)
Torpaqların və istehsal olunmayan qeyri-maliyyə aktivlərinin xalis əldə olunması (TİQMAXƏO)	Ümumi qənaət (ÜQ)
Xalis kreditləşmə (XK)	
Xalis borc (XB) və statistik fərq	
<i>Cəmi</i>	<i>Cəmi</i>

Maliyyə hesabı – institusional əməliyyatları qeydə alan sonuncu hesabdır. Maliyyə hesabın digər hesablardan fərqi odur ki, başqa hesaba keçən balanslaşdırıcı

maddəsi yoxdu. Maliyyə hesabı institusional vahidlərlə dünyanın qalan ölkələri arasında əlaqələrin maliyyə əməliyyatları qeydə alınır.

Maliyyə hesabının sxemi aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1.14

Maliyyə hesabı

Ehtiyatlar	İstifadə
Xalis kreditlər	Maliyyə aktivlərin xalis əldə edilməsi
Xalis borclar	Depozitlər
Maliyyə passivlərin əldə edilməsi	Qiymətli kağızlar
Monetar qızıl	Sair kreditor və debitor borclar
Depozitlər	
Qiymətli kağızlar	
Sair kreditor və debitor borclar	
Cəmi	Cəmi

Yuxarıda saydığımız bütün hesablar iqtisadiyyat üzrə tərtib edilir və milli iqtisadiyyatla başqa ölkələrin iqtisadiyyatı ilə müqayisə edilir. Bundan başqa müxtəlif göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini göstərir.

Ev təsərrüfatı, dövlət idarə orqanları, Qalan dünya sektorları üzrə hesab tərtib olunur.

Qalan dünya hesabının sxemi aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1.15

Qalan dünya hesabı

İstifadə	Ehtiyatlar
Mal və xidmətlərin ixracı	Mal və xidmətlərin idxalı
Görünən mallar	Görünən mallar
Maddi xidmətlər	Maddi xidmətlər
Qeyri-maddi xidmətlər	Qeyri-maddi xidmətlər

Qeyri-rezident ev təsərrüfatların ölkədə son istehlakı	Rezident ev təsərrüfatların ölkədə son istehlakı
	Mal və xidmətlərin xarici hesabı
<i>Cəmi</i>	<i>Cəmi</i>

Hesabların hər biri iqtisadiyyat üçün hazırlanır və milli iqtisadiyyatın digər ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələri və münasibətləri əks etdirir. Bu hesablardan başqa daxili iqtisadiyyatın hər bir sektoruna məsələn Ev təsərrüfatı, Dövlət idarə orqanları sektorlarına hesablar tərtib edilir. Yuxarıda göstərdiyimiz cədvəllərdə ehtiyatlar hissəsində borclar, xalis kreditlər, maliyyə passivləri göstərilmişdir.

FƏSİL2. Milli Hesablar Sisteminin 2008-ci il versiyasının milli statistikada tətbiqi.

FƏSİL2.1. MHS-də iqtisadi fəaliyyətin əsas makroiqtisadi göstəriciləri və onların hesablanması üsulları.

Ölkələrin iqtisadi fəaliyyətini müqayisə etmək, iqtisadiyyatda baş verən bütün proseslər və nisbətləri öyrənmək və s. üçün Milli Hesablar Sisteminin makroiqtisadi göstəricilərindən istifadə olunur. MHS-nin makroiqtisadi göstəricilərinin hesablanması iqtisadiyyatda çox önəmi var. Bu göstəricilər MHS-də əsas göstəricilər də adlandırılır. MHS-nin makroiqtisadi göstəricilərinə aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 2.1.

MHS-nin makroiqtisadi göstəriciləri

<i>MHS-nin əsas göstəriciləri</i>	<i>Makroiqtisadi göstəricilərin qısa adı</i>
Ümumi daxili məhsul	ÜDM
Ümumi milli gəlir	ÜMM
Sərəncamda olan ümumi milli gəlir	SÜMG
Son istehlak	Sİ
Ümumi yığım	ÜY
Ticarət qalığı	XTQ

Milli qənaət (artım)	MQA
Xalis kreditləşmə	XK
Milli sərvət	MS

Makroiqtisadi göstəricilər iqtisadi fəaliyyətinin makro səviyyədə nəticəsidir. İqtisadi fəaliyyətdə mərkəzi makroiqtisadi göstəricilər Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və Ümumi Milli Məhsul (ÜMM)-dur. Bu göstəricilər iqtisadi fəaliyyətin inkişafını, artım sürətlərini, nisbətlərini, ölkənin iqtisadi siyasətinin nəticələrini, düzgün olub-olmamağını müqayisə etmək və s. məqsədlər üçün istifadə edilir. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM, ÜMM) köməkliyi ilə əhalinin ümumi sayı ilə məşğul əhalini və iqtisadi fəal əhalini, investisiyaların həcmi, adam başına düşən gəliri, istehsal resurslarının həcmi, real gəliri və s. müqayisə etmək mümkündür.

MHS-də iqtisadiyyat istehsalın və xidmətlərin fəaliyyətini göstərmək üçün ÜDM və ÜMM istifadə edilir. MHS-də ən əsas göstərici yəni mərkəzi göstərici ÜDM-dur. BMT sisteminin Milli Hesablar Sistemini qəbul etmiş ölkələr ÜDM-dan istifadə edirlər. Amma əvvəlki dövürlərdə əsas makroiqtisadi göstərici ÜMM-dən istifadə olunurdu. ÜDM və ÜMM hər iki göstərici iqtisadi fəaliyyəti əks etdirir. Bu göstəricilər ölkənin iqtisadiyyatında hər hansı dövr ərzində (ay, rüb, il) istehsal edilmiş son məhsulun, xidmətlərin cari və sabit qiymətlərlə dəyərini göstərir.

ÜDM və ÜMM arasındakı fərq aşağıdakı kimidir:

❖ Onlar arasında birinci fərq ÜDM ölkə ərazisində istehsal edilən maddi sfera və xidmət sferası müəssisələrinin məhsulların dəyər cəmidir. Yəni ümumi olaraq ÜDM ölkə ərazisində hesablanır. İkinci fərq isə ÜMM öz ölkəsində və ölkə sərhədlərindən kənar istehsal edilmiş maddi məhsullar sferası və xidmət sferasının dəyərinin cəmidir.

❖ ÜDM və ÜMM ölkə daxilində və ölkə sərhədlərindən kənar istehsal edilən məhsulların istehsalına, rezidentlərin fəaliyyətinə görə fərqlənir.

❖ ÜDM və ÜMM həmin ölkənin sərhədlərində istehsal etdiyi məhsulun amil gəlirləri məbləğindən başqa ölkədə istehsal etdiyi eyni tip məhsulun amil tipli məbləğini çıxdıqda yaranan fərq onlar arasındakı fərkdir. Muzdlu işçilərin gəliri, ssudalar üçün faizlər, renta gəliri, müəssisələrin mənfəəti amil gəlirlərinə aid edilir.

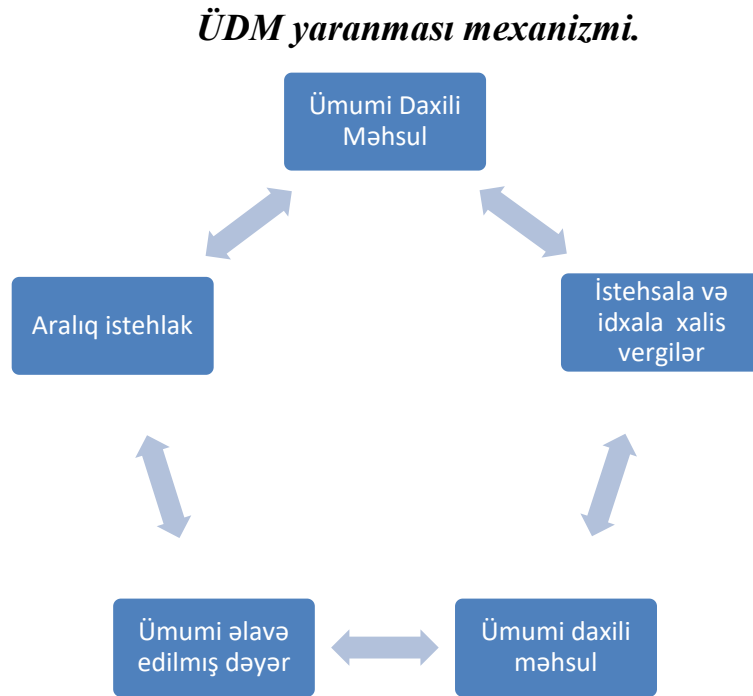
ÜDM üzərinə aşağıdakıları gəldikdə ÜMM alınır.

- Ölkə müəssisələrinin və fiziki şəxslərin xaricdən eldə etdiyi gəlir
- Investorların və xarici işçilərin ölkə ərazisində eldə etdiyi mənfəət və gəlir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM və ÜMM arasında fərq çox olmur. ÜDM 1% qədər fərq olur.

ÜDM yaranması aşağıdakı sxemdə göstərmək olar.

Sxem 2.1



Azərbaycanda 1988-ci ildən ÜMM hesablanmışdır, ÜDM isə 1992-ci ildən hesablanmışdır. Bu dövrdən sonra Məcmu İctimai Məhsul (MİM) və Milli Gəlir (MG) yenidən həyata keçirildi.

MHS-də ÜDM və ÜMM hesablanarkən əsas məqsəd məhsulun bir dəfə uçota alınmasıdır. Əgər məhsulun bir neçə dəfə alınıb satılma özəlliyi varsa bu aralıq məhsuludur və aralıq məhsul uçota alınmır. Məhsulun son mərhələsi yəni hazır məhsulun dəyəri nəzərə alınır. Amma birinci mərhələdə yaranan dəyər emalın sonrakı mərhələdə istehsal dəyərində aid edilir. Bundan başqa məhsulun dəyərində amortizasiya, əmək haqqı, mənfəətdə daxil edilir.

MHS-də ÜDM və ÜMM hesablanarkən təkrar uçot yaranmaması üçün aralıq istehlakı çıxmaq lazımdır. Aralıq istehlak son məhsulun hazırlanması üçün yardımçı vasitələrdir. Aralıq istehlaka birdən çox satılan və ya emal edilən əmtəə və xidmətlər nəzərdə tutulur. Amma aralıq istehlakda, son məhsul kimi satıla, bazara çıxarıla bilər. Təkrar uçotun olmaması üçün emalın hər bir mərhələsindəki dəyərini ümumi olaraq cəmləmək lazımdır. Bu dəyər son məhsulda toplanır.

Əlavə Edilmiş Dəyər (ƏED) buraxılmış və istehlak olunmuş dəyər arasındakı fərq deyilir. Əlavə edilmiş dəyərə iqtisadiyyatda ən çox “Əlavə Dəyər” (ƏD) kimi işlədilir. Əlavə edilmiş dəyərə əmək haqqı, amortizasiya və mənfəət aid edilir. Əlavə edilmiş dəyəri hesablayarkən müəssisədə ümumi məhsuldan amortizasiyanı çıxmaq lazımdır. Bu göstərici əvvəllər “Xalis Məhsul” adlanırdı.

Əlavə edilmiş dəyərin tərkibinə amortizasiya, əmək haqqı, korporasiyaların və korporasiyalaşmış müəssisələrin mənfəəti, renta, ssuda kapitalı faizləri, xalis vergilər və xalis ixracat daxildir.

MHS-də ÜDM hesablanarkən bir çox üsuldən istifadə etmək olar.

1. Ümumi buraxılışdan aralıq istehlakı çıxmaq üzərinə əlavə dəyər vergisini və idxala xalis vergiləri gəlmək lazımdır.

$$\text{ÜDM} = \sum \text{ÜB} - \sum \text{Aİ} + \sum \text{ƏDB} + \sum \text{İXV}$$

Ümumi buraxılış - ÜB

Aralıq istehlak - Aİ

Əlavə dəyər vergisi - ƏDV

İdxala xalis vergilər –İXV

2. ÜDM bütün iqtisadi sahələrdə əlavə edilmiş dəyərlərin cəmi

$$\text{ÜDM} = \sum \text{ÜƏD}$$

Əlavə edilmiş dəyər ümumi buraxılışla aralıq istehlakın fərqinə bərabərdir

$$\text{ÜƏD} = \text{ÜB} - \text{Aİ}$$

3. ÜDM bütün iqtisadi sektorları üzrə əlavə edilmiş dəyərlərin cəmi

$$\text{ÜDM} = \sum \text{ÜƏD}$$

ÜDM hesablanması üçün yuxarıda saydığımız üsullar bazar qiymətlərində ÜDM hesablanması üçündür.

ÜDM hesablanmasında bu üsullarla hər bir sahənin, sektorun iqtisadiyyatdakı inkişaf payının sahəvi quruluşunu və xarakterini göstərir. ÜDM istehsal mənbəyini əks etdirir.

MHS-də ÜDM hesablanarkən tərkibinə maddələr daxil edilir. Bunlara son istehlak məsrəfləri, ev təsərrüfatı üçün (istehlak malları uzun müddət istifadə olunan, gündəlik mallar və s.) son məsrəflər dövlət idarəçilik orqanları üçün (Dövlət və bələdiyyənin məsrəfləri, işçilərinin əmək haqqı məsrəfləri, onlar üçün istehsal olunan məhsullar və s), əsas kapitalın ümumi yığıcı (amortizasiya ayırmaları) və s. aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM göstəricisi bir çox iqtisadi sahənin hesablanmasında istifadə olunsada, bəzi sahələri əhatə etmir. Bunlara misal olaraq evdar qadınların ev təsərrüfatını, barter mübalidəsini, kölgə iqtisadiyyatın gəlirini, kəndlilərin özü üçün əkilən becərdiyi xırda təsərrüfatı, alimlərin çap olunmamış əsərlərini və s. göstərmək olar. Buna görə də, Beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş MHS-nin ÜDM göstəricisini yenidən işləyib hazırlamaq, təkmilləşdirmək lazımdır.

Xalis Daxili Məhsul (XDM)- Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)-da illik istehsalın ümumi həcmnin ölçüsünün hesablanmasında böyük qüsuru vardır. İllik istehsalın ümumi həcmnin ölçüsü illik amortizasiya ayırmalarının məbləği qədər artır. ÜMM və ÜDM həcmi illik amortizasiya ayırmalarının məbləğini azaltmaqla Xalis Milli Məhsul (XMM) və Xalis Daxili Məhsul (XDM) hesablamaq olar. XMM və XDM vasitəsi ilə ölkənin istehsal və istehlak etdiyi əmtəə və xidmətin illik ümumi həcmi ölçmək mümkündür. XMM iqtisadi resursların gəlirlərin həcmi əks etdirir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsas iqtisadi göstəricilər yəni torpaq, işçi qüvvəsi, kapital, sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi resursların gəlirlərini əks etdirir.

XMM-əmək haqqını, renta ödənişlərini, mənəfətin ümumi həcmi və s. müəyyən etmək üçün Xalis Milli Məhsuldan dolayı xərcləri çıxmaq lazımdır. XMM-dan dolayı xərcləri çıxdıqda Milli Gəlir alınır. XMM-də iqtisadi resursları müəyyən etməyin tək yolu dolayı vergilərdir.

Beləliklə, ÜDM-dən əsas kapitalın istehlakını və Xalis Daxili Məhsulu çıxmaq lazımdır. Əsas kapitalın dəyəri əvvəl yaranmış əsas fondların dəyərinin istehsal prosesinin iştirakı ilə əlaqədardır.

ÜDM beynəlxalq müqayisəsini təmin etmək lazımdır. ÜDM ölkənin dinamikasını və ayrı-ayrı ölkələrin həcmi təhlil edərkən onun səviyyəsi əhalinin həyat səviyyəsini düzgün əks etdirmir. Buna görə də, ÜDM hesablanan zaman beynəlxalq təcrübədə bəzi şərtlər nəzərə alınmalıdır.

1. Müqayisə olunan ölkələrdə ÜDM hesablanma bazası razılaşdırılmalıdır.

2. ÜDM ölçü vahidlərin və qiymətlərin müqayisəliliyi təmin edilməlidir

Müxtəlif ölkələrdə ÜDM-un müqayisə edilməsinin sadə üsulu vahid valyutanın hər nəfərinə düşən miqdar göstəricilərin həcmi qarşılaşdırmaqdır.

SÜMG-Sərəncamda olan Ümumi Milli Gəlir Milli Hesablar Sisteminin əsas göstəricilərindən biridir. SÜMG rezidentlərin sərəncamda olan gəlirlərini, yəni son istehlak və əmanət gəlirlərinin cəmidir. ÜMG-dən qeyri-rezidentlərin ödədikləri cari transfertləri çıxıb, rezidentlərin qalan dövlətlərdən aldıkları transfertləri cəmləmək

lazımdır. SÜMG hesablayan zaman, qeyri-rezidentin ödədiyi transfertləri müəyyən edən zaman vergilərdən başqa istehsala və idxala subsidiyaları çıxmaq lazımdır.

SXMG-SÜMG-dən əsas kapitalın istehlakını çıxdıqda Sərəncamda Qalan Xalis Milli Gəlir (SXMG) alınır.

XTQ- Xarici Ticarət Qalığı ÜDM əsas göstəricilərindən biridir. XTQ hesablamaq üçün ixracın həcmindən idxalın həcmi çıxmaq lazımdır. İxracın həcmi öz ölkəsinin valyutası və ya ABŞ valyutası ilə hesablanır. İxracın həcmi cari dövrün qiymətləri əsasında müəyyən edilir.

Milli Qənaət (yığım) - Milli Qənaəti hesablamaq üçün sərəncamda olan Milli Gəlirdən son istehlakın həcmi çıxmaq lazımdır.

Xarici kreditləşmə (borcalma) – iqtisadiyyat səviyyəsində hər hansı bir ölkənin sərəncamından müvəqqəti götürdüyü və ya öz ölkəsinin sərəncamından başqa ölkəyə müvəqqəti verdiyi resurslar nəzərdə tutulur.

MHS-nin makroiqtisadi göstəricilərini aşağıdakı kimi aydın yazmaq olar

Cədvəl 2.2.

MHS-nin makroiqtisadi göstəricilərinin yazılışı

<i>MHS-nin makroiqtisadi göstəriciləri</i>	<i>Makroiqtisadi göstəricilərin düstür şəklində yazılışı</i>
1. Ümumi daxili məhsul	ÜDM
2. Əsas kapitalın istehlakı	ƏKİ
3. Xalis daxili məhsul	$XDM = UDM - ƏKİ$
4. Xaricdən alınan ilkin gəlirlərin qalıq aldosu)	XİGQ
5. Ümumi milli gəlir	$UMG = ÜDM + XİSQ$
6. Xalis milli gəlir	$XMG = ÜMS - ƏKİ$
7. Xaricdən alınan cari tranfərlərin qalıq	XACTQ

(saldosu)	
8. Sərəncamda olan ümumi milli gəlir	$SUMG=ÜMG+XACTQ$
9. Son istehlak	SI
10. Milli qənaət	$MQ=SÜMG-SI$
11. Xaricdən alınan kapital tranfərlərinin qalığı (saldosu)	$XAKTQ$
12. İnvəstisiyanın maliyyələşmə mənbələri	$İMM=MQ+XAKTQ$
13. Milliyyətim (ümumi daxili məhsulun ünsürü kimi)	MY
14. Qeyri-istehsal, qeyri-maddi, qeyri-maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi	$QİMA$
15. Xalis kreditləşmə	$XK=İMM-MY-QİMA$

MHS-də BMT statistikasında qəbul etdiyi qaydaya əsasən maddi nemətlərin son istehlakı fərdi və ictimai tələbatı ödəmək üçün istifadə edilən maddi nemətlərin dəyəridir. Maddi nemətlərin son istehlakına aşağıdakılar aid edilir.

1. Maddi nemətlərin əhali tərəfindən şəxsi istehlakı-fərdi şəxslərin öz gəlirləri hesabına satın alınan, şəxsi təsərrüfatından və başqa mənbələrdən alınan və ya natura şəklində istehlak olunan maddi nemətlərin dəyəridir.
2. Əhaliyə mədəni-məişət xidməti göstərən təşkilat və idarələrin maddi nemətlərin istehlakı –mədəni-məişət xidməti deyildikdə təhsil, mədəniyyət, mənzil-kommunal təsərrüfat, səhiyyə, sosial təminat, incəsənət, bundan başqa xidmət sahələrində pullu, pulsuz və ya qismən pullu idarə və təşkilatların material xərcləri aiddir.
3. Cəmiyyətin kollektiv tələbatını ödəyən idarələrin maddi nemətlərin istehlakı- aid edilən sahələr cəmiyyətə elm, idarəetmə,

müdafiə, sığorta və s. sahələri yəni kollektiv xidmət göstərən sahələrin material xərcləri aiddir.

Faktiki son istehlak - rezidentlər tərəfindən istehlak üçün alınan əmtəə və xidmətlərin dəyərini və ya dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən cəmiyyətə göstərilən kollektiv fəaliyyətin dəyərini göstərir. Son istehlakda ev təsərrüfatı və dövlət idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti maliyyələşmə mənbəyindən aslı olmayaraq həyata keçirilir. Ev təsərrüfatı istehlak mallarının və xidmətlərin satın alınması xərclərini və dövlət idarəetmə orqanlarının və qeyri-kommersiya təşkilatlarından ev təsərrüfatından pulsuz aldığı əmtəə və xidmətlərin dəyərini özündə cəmləyir. Son istehlak dövlət idarəetmə orqanlarında kollektiv xidmətlərin dəyəridir. Yuxarıda yazdığımız fikirləri ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, iqtisadiyyatda faktiki son istehlak xərcləri eynidir.

Son istehlak xərcləri –dövlət idarəetmə orqanları , ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları, rezidentlərin istehsal etdiyi istehlak mallarının fərdi və kollektiv istehlak üçün ev təsərrüfatına çəkilən əmtəə və xidmətlər xərcləridir. Bu qruplaşdırmalar son istehlak xərclərinin maliyyələşməsinin kim tərəfindən olduğunu göstərir. Ev təsərrüfatının son istehlak xərcləri onun gəlirindən əldə edilən istehlak mallarının və xidmətlərin xərclərinin ölçüsü ilə müəyyən edilir. Dövlət idarəetmə orqanlarının son istehlak xərcləri onların cari xərcləri ilə müəyyən olunur. Səhiyyə, təhsil, incəsənət, sosial təminat, büdcə təşkilatı və s. ev təsərrüfatına xidmət göstərən qeyri-kommersiya idarələri fərdi istehlak üçün əmtəə və xidmətlər təqdim edirlər. İdarəetmə, hüquq-mühafizə, elm və s. büdcə təşkilatları tərəfindən kollektiv xidmətlər üçün təqdim olunur.

MHS-nin Beynəlxalq təcrübəsində gəlirlərin istifadəsinin saldıracı maddəsi yığımdır. Sərəncamda olan gəlirlərdən son istehlak fərqi və ya təshih edilmiş sərəncamda olan gəlirlə faktiki son istehlak arasında fərq hər iki hesablamada onların dəyəri ilə eyni olur. Maliyyə və qeyri-maliyyə korporasiyalarında faktiki son istehlak və son istehlak məsrəfləri eyni deyil və xalis sərəncamda olan və təshih edilmiş sərəncamda olan gəlirlərə bərabər olur.

Yığım dedikdə son istehlak üçün əmtəələrə və xidmətlərə sərf edilməyən sərəncamda olan gəlirlərdir. Son istehlak məsrəflərindən aslı olaraq sərəncamda olan gəlir pozitiv yığım, neqativ yığım və sıfır yığım ola bilər.

Pozitiv yığım dedikdə xərclənmiş gəlir aktivlərin əldə edilməsinə və öhdəçiliyin azaldılmasına sərf olunur.

Neqativ yığmada maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərin bir hissəsi ləğv ediləcək və ya öhdəçiliklər artacaqdır. Yığım sistemi cari hesablarla sonrakı hesablarla əlaqəlidir.

Sıfır yığım olduqda istitusal vahidin öz vəsaitinin bir hissəsini ləğv etməsi yaxud öhdəçiliyini dəyişməsi vacib deyil.

Sərəncamda olan gəlir özünün aktivlərini ləğv etmədən, vəsaitlərini azaltmadan, öhdəçiliyini artırmadan hesabat dövründə əmtələrin və xidmətlərin alınmasına yönəldəcəyi maksimum məbləğ kimi ola bilər. Yığım cari hesabla sonrakı hesab arasında əlaqə yaradır.

Milli Hesablar Sisteminin BMT tərəfindən tövsiyyə etdiyi qaydada istehsal olunan əmtələr və xidmətlər amil qiyməti, əsas qiyməti, istehlakçının qiyməti, istehsalçının qiyməti ilə müəyyən olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsas qiymət dedikdə məhsulların satışı və istifadəsi nəticəsində ödənilən vergilər, subsidiyalar çıxmaqla istehsal edilmiş əmtəə və xidmətlərin hər bir vahidinə düşən istehsalçının aldığı qiymətdir.

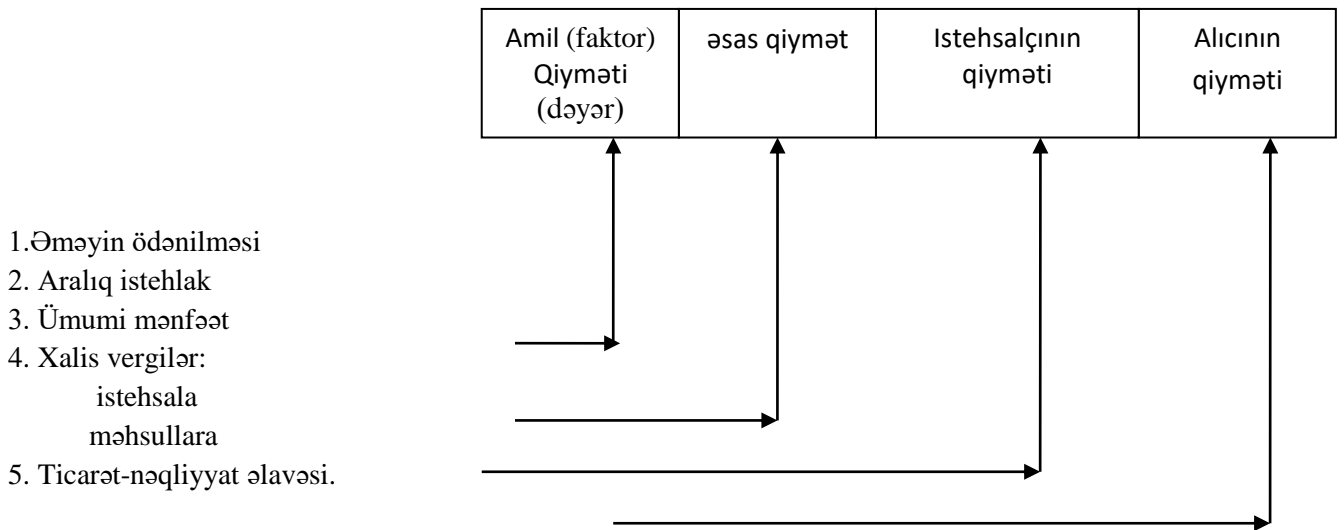
Əlavə edilmiş dəyər vergisi və başqa vergilər satılmış məhsulun qiymətinə daxil edilmir. Qiymət indekslərini hesabladığımız zaman faktiki qiymətlərə əsasən hesablanır.

Alıcının qiyməti isə əmtələrin və xidmətlərin alıcıya çatdırılması üçün əlavə dəyər vergisini (ƏDV) və başqa vergiləri çıxmaqla alınan dəyərin alıcı tərəfindən ödənilməsidir. Bu qiymətə yalnız alıcıya istənilən yerdə və zamanda çatdırılmaq üçün nəqliyyat xərcləri daxil edilir.

MHS-də statistikada istifadə olunan qiymətlərin tərkibinin qarşılıqlı əlaqəsini və fərqlərinin formalaşmasını aşağıdakı sxemdə görmək mümkündür.

Sxem 2.2.

MHS-də qiymətlərin formalaşması sxemi



MHS-də ÜDM-un istehsalı və istifadəsi cari bazar qiymətləri ilə müəyyən edilir. Ancaq bəzi ölkələrdə ÜDM amil (faktor) qiymətlərində də müəyyənləşdirilir. Amil qiymətləri dedikdə istehsal xərclərini daxil edir. İstehsal xərcləri dedikdə isə kapitalın istehlakı, əmək haqqı, mənfəət daxildir. Xalis və dolaylı vergilər də bazar qiymətlərinə daxil edilir.

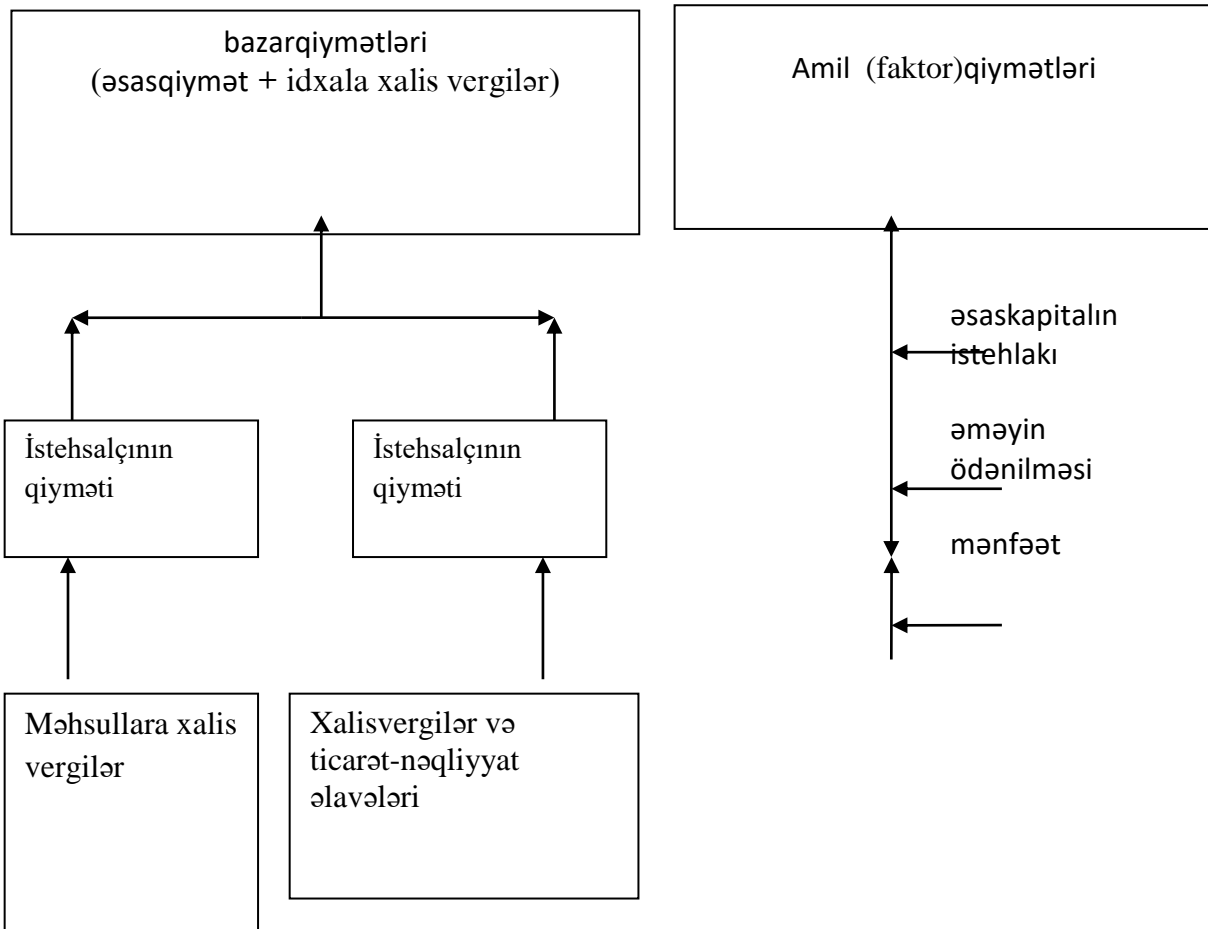
Azərbaycan Respublikasında Ümumi Daxili Məhsul 1988-ci ildən hesablanmağa başlandı. Əvvəllər ÜDM hesablayan zaman Məcmu İctimai Məhsul (MİM) və Milli Gəlir (MG) göstəricilərdən istifadə edilirdi. İndiki zamanda ÜDM hesablamaq üçün əsas tələb cari zamanda məhsul və xidmətlərin bir dəfə uçota alınmasıdır.

MHS-nin Beynəlxalq təcrübədə əlavə edilmiş dəyərin əsas tərkib hissəsini aşağıdakı sxemlə aydın görmək olar.

Sxem 2.3.

MHS əlavə edilmişdəyərin tərkib hissəsi

Əməyin ödənilməsi + mənfəət	Amil(faktor) qiyməti Üzrəlavə dəyər+istehsala vergilər – istehsala subsidiyalar	Əsas qiymətlərləlavə edilmiş dəyər+məhsula vergilər- məhsulasubsidiyalar	istehsalçının qiymətiilə əlavəedilmiş dəyər
-----------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------	-----------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------



Ümumi Daxili Məhsul və xarici fəaliyyətindən əldə edilən gəlirin cəmi
Ümumi Milli Məhsula bərabərdir (1).

$$\ddot{U}DM + GS = \ddot{U}MM \quad (1)$$

Burada:

GS- xarici fəaliyyətdən əldə edilən gəlirin saldosu.

MHS-ni beynəlxalq səviyyədə $\ddot{U}DM$ -un hesablanması əmtəə və xidmətlərin ayrı-ayrı ünsürləri, əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışın qiymətləndirilməsi üsulları ilə müəyyənləşdirildi. Ümumi buraxılışın və əlavə edilmiş dəyərin əsas qiymətlərlə qiymətləndirilməsinin üstünlükləri vardır (2).

$$\ddot{U}DM = \sum \ddot{U}\theta ED + \sum V_j - \sum S_j \quad (2)$$

Burada:

$\ddot{U}\theta ED$ – istehlakçının qiymətiylə ümumi əlavə edilmiş dəyəri;

V_j – məhsula vergiləri;

S_j – məhsula subsidiyaları göstərir;

$\ddot{U}DM$ istehsalçıların qiyməti ilə qiymətləndirilərsə, yuxarıdakı bərabərlik aşağıdakı şəkildə alar (3):

$$\ddot{U}DM = \sum \ddot{U}\theta ED_j + \sum \theta DV_j + \sum V_j - \sum S_j \quad (3)$$

Burada:

$\sum \theta DV$ – istehsalçının qiymətiylə əlavə dəyər vergisini göstərir.

Satış üçün nəzərdə tutulan eyni tip məhsullar bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Əgər bazar qiymətləri olmasa maya dəyəri ilə qiymətləndirilir. Bu üsul əmtəə tipli olmayan amma satış üçün nəzərdə tutulan məhsullara adi edilir.

İnflyasiyanı nəzərə almaqla $\ddot{U}DM$ nizamlaşdırılması real $\ddot{U}DM$ adlanır və bu göstəricini $\ddot{U}DM$ -un defilyator indeksində istifadə edilir. (4)

$$\ddot{U}DM J_d = \frac{\text{cari qiymətlərdə}}{\text{əvvəlki ilin qiymətlərində } \ddot{U}DM} \quad (4)$$

MHS-də yüksək inflyasiya və ilkin informasiya az olduqda ÜDM-un yenidən qiymətləndirilməsi defilyasiya yəni metodu və ya sahənin əlavə edilmiş dəyərinin əsas dövrün fiziki həcm indeksini yaxud başqa üsulları həyata keçirmək mümkündür. Defilyasiya dedikdə hər bir sahənin əlavə edilmiş dəyərinin həmin sahədə buraxılan məhsulun qiymət indeksindən istifadə etməklə müəyyən edilir. Göstəricilər kimi bu sahədə işləyən işçilərin sayı və ya bu sahənin özəlliklərindən hər hansı natural göstərici tətbiq olunur. Natural göstərici dedikdə təhsil sahəsində əlavə edilən dəyəri qiymətləndirərkən məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayını nümunə kimi göstərmək olar.

ÜDM qiymətlərini yenidən qiymətləndirmək üçün bir neçə göstəricidən istifadə etmək olar.

İstehlak qiymətləri indeksindən ev təsərrüfatın son istehlakı məsrəflərini qiymətləndirmək üçün, kapital qoyuluşları indeksindən əsas kapitalın yığılımı üçün, idxal və ixrac məhsulların qiymət indekslərindən manatın dönərlilik kursu idxal və ixrac üçün, kənd təsərrüfatında və sənayedə qiymət indekslərində dövriyyə vəsaitinin dəyişməsinə ölçmək üçün istifadə olunur.

İqtisadi proseslərin bir çox göstəricisini sabit qiymətlərlə müəyyən etmək lazımdır. Bu üsulla yüksək inflyasiya şəraitində iqtisadi proseslərin dəyişməsinə ciddi təsir göstərən qiymət dəyişiklikləri aradan qaldırılmasına kömək edir. MHS-də əsas makroiqtisadi göstəriciləri hesablamaq üçün sabit qiymətlərə çevrilməsi əsas amillərdəndir.

İnfilyasiyanın və iqtisadi yüksəlişin qarşılıqlı əlaqə göstəriciləri qiymətlərin və fiziki həcmə dəyişməsinə təsir göstərir.

Ümumi Daxili Məhsulu sabit qiymətlərlə hesablanan zaman son istifadə və istehsal üsulundan istifadə edilir. Son istifadə üsulunda ÜDM-in son istifadəsinin bütün göstəriciləri sabit qiymətlərlə dəyərlərin cəmi ilə müəyyən edilir. İstehsal üsulunda isə iqtisadiyyatın bütün sahələrində əlavə edilmiş dəyərin sabit qiymətlərə

çevrilməsi ilə qiymətləndirilir. Əsas indeksləri müəyyən etmək üçün müvafiq indeksləri bir-birinə vurmaq lazımdır.

İstehsal mərhələsində ÜDM-un sabit qiymətlərlə yenidən qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

1. İqtisadiyyat sahələrinin sabit qiymətlərdə hesablanmış əlavə edilmiş dəyəri;

2. Maliyyə vasitəçilərinin xidmətlərinin ödənilməsinin sabit qiymətlərdə hesablanmış şərti dəyəri;

3. İdxala subsidiyaları da daxil etməklə məhsullara sabit qiymətlərlə subsidiyalar;

4. Əlavə edilmiş dəyərə vergiləri və idxalata edilən vergiləri də daxil etməklə məhsullara qoyulan sabit qiymətlərlə bütün vergilər;

5. Sabit qiymətlərlə $\text{ÜDM} = \text{qrafa1} - \text{qrafa2} + \text{qrafa3} - \text{qrafa4}$

Əlavə edilmiş dəyərin cari qiymətlərdən sabit qiymətlərə çevrilməsi ÜDM-un sabit qiymətlərlə hesablanmasının əsasını təşkil edir.

Son istifadə mərhələsində ÜDM-un sabit qiymətlərlə yenidən qiymətləndirilməsi aşağıdakı ünsürlərin cəmlənməsi yolu ilə həyata keçirilir:

1. Son istehlak (ev təsərrüfatının, ümumdövlət idarəçiliyi və ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlakının məsrəfləri);

2. Ümumi yığım (əsas kapitalın ümumi yığımını və maddi dövriyyə vəsaitlərinin ümumi yığımını);

3. Əmtəə və xidmətlərin ixracatı;

4. Əmtəə və xidmətlərin idxalatı;

5. Ümumi Daxili Məhsul.

Ev təsərrüfatının son istehlaka məsrəflərini sabit qiymətlərdə yenidən qiymətləndirilməsi aşağıdakı məsrəf növləri üzrə aparılır:

1. İstehlak malları və xidmətlərin alınması üzrə;

2. Öz mənzilində yaşamasına xidmətlərin dəyəri;

3. Ev təsərrüfatlarının öz şəxsi istehlakı üçün istifadə olunan istehlak malları və əmək ödənişi kimi müəssisədən alınmış əmtəələrin istehlakı;

ÜDM-un əsas tərkib hissəsinin qiymət indeksi ilə sabit qiymət indeksindən istifadə etməklə yenidən qiymətləndirmənin əsas üsulunu müəyyən etmək olar (5).

$$\sum q_1 p_1 : \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1} = \sum p_0 q_1 \quad (5)$$

Əsas dövrdəki dəyərinin müvafiq xidmət növlərinin fiziki həcm indeksinə bölünməsi üsulu ilə ÜDM-un ayrı-ayrı üsürlərinin sabit qiymətlərlə yenidən hesablanmasının alternativ üsulu müəyyən etmək olar. (6)

$$\sum q_o p_o : \frac{\sum p_o q_1}{\sum p_o q_o} \quad (6)$$

Yuxarıda dediyimiz üsulları təqribi müəyyən etmək üçün əmtəə və xidmətlərin əsas dövrdəki dəyərini bu sahədə işləyən işçilərin sayının dəyişməsinə bölmək olar (7).

$$\sum q_o p_o : \frac{\sum T_1}{\sum T_0} \quad (7)$$

Burada həmin sahədə işləyən işçilərin sayının dəyişməsinə “ T ” ilə işarə edirik.

Ümumi yığımlı sabit qiymətlərə çevirmək üçün biz onu təşkil edən üsürlərin sabit qiymətlərinin dəyərlərini cəmləmək lazımdır. Ümumi yığımlı sabit qiymətlərlə yenidən qiymətləndirilən zaman yekun kapital qoyuluşu indeksinə əsasən aparılır.

MHS-də BMT-nin və Beynəlxalq statistikanın tövsiyyə etdiyi əsas hesablama üsulları Laspeyres, Paaşe, Fişer indeksləridir. Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotunda və statistikada hesablamaların, təhlilin aparılması üçün bu üsullardan geniş istifadə olunur. Bu indekslərin Azərbaycanda statistikanın Beynəlxalq standartlara uyğun aparılması üçün əsas şərtidir.

Vaxt etibarlı ilə əmtəə və məhsullar axınının həcmnin dəyişməsi iki vasitənin dəyişməsi ilə əlaqədardır. MHS-də bir çox əmtəənin dəyişməsini qiymətə və fiziki həcmə ayırmaq olar. Ancaq beynəlxalq sistemdə MHS-də bir çox əmtəələrin və xidmətlərin qiymətlərə və miqdar həcmlərə ayırmaq olmur. Belə əmtəə və xidmət axınlarının dəyişməsinin qiymət indekslərini defilyasiya metodu ilə müəyyən etmək mümkündür.

Məhsul yaxud xidmət üçün dəyər bir məhsulun qiymətinə və onların miqdarının hasilinə bərabərdir (8).

$$V = pq \quad (8)$$

Burada:

Bir məhsul və xidmət üçün dəyər – V

Məhsul vahidinin qiyməti – p

Miqdarı – q

İndeksleri qurarkən başlanğıc dövr “0”, müqayisə edilən dövr “t” ilə işarə olunur.

“t” dövründə nisbi qiymət $n\left(\frac{p_t}{p_0}\right)$ yazılır. Yəni müqayisə edilən dövr

qiymətinin başlanğıc dövrün qiymətinə nisbəti kimi yazılır. “t” dövründə nisbi

miqdar $\left(\frac{q_t}{q_0}\right)$ kimi yazılır. Müqayisə edilən dövrün miqdarının başlanğıc dövrün

miqdarı nisbətində bərabərdir. Nisbi qiymət və nisbi miqdar göstəriciləri uçota alındığı və qiymət müəyyən edildiyi ölçü vahidindən aslı deyil.

Nisbi qiymət və nisbi miqdar indeksinin hesablamaları çəkili orta kəmiyyət ilə müəyyən edir. Çəkili orta kəmiyyətlə Laspeyres və Paşə indekslərini müəyyən etmək mümkündür. Bu hesablamalarda çəki həmin dövrün dəyəri götürülür (9).

$$V_{ij} = p_{ij} \cdot q_{ij} \quad (9)$$

j dövrdə i məhsulun dəyəri yuxardakı kimi olacaqdır.

Laspeyres qiymət indeksində bazis dövrün çəkisini nisbi qiymətlərdən, yəni qiymət indeksləri çəkili hesabi orta kəmiyyətə bərabərdir (10).

$$L_p = \frac{\sum_i V_{io} \cdot \frac{P_{it}}{P_{io}}}{\sum_i V_{io}} \quad (10)$$

Laspeyresin həcm indeksi nisbi miqdarın, yəni fərdi fiziki həcm indeksində çəkili hesabi orta kəmiyyətə bərabərdir (11).

$$L_p = \frac{\sum_i V_{io} \cdot \frac{q_{it}}{q_{io}}}{\sum_i V_{io}} \quad (11)$$

Bu üsullarda çəki kimi götürülən dövr baza dövrü kimi müəyyən olunur.

$$V_{ij} = p_{ij} \cdot q_{ij} \quad (9) \text{bu düsturu } L_p = \frac{\sum_i V_{io} \cdot \frac{P_{it}}{P_{io}}}{\sum_i V_{io}} \quad (10) \text{ və } L_p = \frac{\sum_i V_{io} \cdot \frac{q_{it}}{q_{io}}}{\sum_i V_{io}} \quad (11) \text{ ifadə}$$

etsək aşağıdakı düsturu alarıq.

$$L_p = \frac{\sum_i V_{io} \cdot \frac{P_{it}}{P_{io}}}{\sum_i V_j} = \frac{\sum p_{jo} q_{jo} \cdot \frac{P_{jt}}{P_{jc}}}{\sum p_{jo} q_{jo}} = \frac{\sum p_t q_o}{\sum p_o q_o} \quad (12) \quad \text{və}$$

$$L_p = \frac{\sum_i V_{io} \cdot \frac{P_{it}}{P_{io}}}{\sum_i V_j} = \frac{\sum p_{io} q_{jo} \cdot \frac{q_{jt}}{q_{jo}}}{\sum p_{io} q_{jo}} = \frac{\sum q_t p_o}{\sum q_o p_o} \quad (13)$$

Bu düsturlar müxtəlif kimi görünsədə müəyyən oxşarlıqları vardır.

Paaşenin qiymət və həcm indeksi Laspeyresin indekslərinə bərabərdir. Paaşə indeksini qurarkən sonrakı dövrün çəki dəyəri götürülür. Paaşədə hesablamalar nisbi kəmiyyətin hesablanmış harmonik orta kəmiyyət düsturundan istifadə edilir (14), (15).

$$P_p = \frac{\sum v_t}{\sum v_t \cdot \frac{P_o}{P_t}} = \frac{\sum p_t q_t}{\sum p_t q_t \cdot \frac{P_o}{P_t}} = \frac{\sum p_t q_t}{\sum p_t q_t} \quad (14)$$

Və

$$P_q = \frac{\sum v_t}{\sum v_t \cdot \frac{q_o}{q_t}} = \frac{\sum p_t q_t}{\sum p_t q_t \cdot \frac{q_o}{q_t}} = \frac{\sum p_t q_t}{\sum p_t q_o} = \frac{\sum q_t p_t}{\sum q_o p_t} \quad (15)$$

$\sum V_t$ və $\sum V_o$ məlumdursa dolayı yolla Laspeyres və Paaşe indekslərinin əlavə cütlüyünü yuxardakı düsturlarla müəyyən edilir.

Laspeyresin həcm indeksini hesablamaq üçün dəyər indeksini Paaşe qiymət indeksinə nisbəti ilə hesablamaq lazımdır və buna “qiymət defilyasiyası” deyilir.

Defilyasiya dəyər göstəricilərin qiymətlərinin köməkliyi ilə əsas ilin qiymətlərində yenidən hesablama prosesidi.

Müəyyən dövrdə Laspeyres və Paaşe indeksində Paaşe nisbətən böyük olur.

$$L_p > P_p \quad \text{və} \quad L_q > P_q$$

Laspeyres və Paaşe indekslərin hasilərinin kvadrat kökü Fişer indeksini verir. Fişer indeksi reallığı əks etdirdiyinə görə alimlər bu indeksi ideal adlandırmışdır (16), (17).

$$F_p = (L_p \cdot P_p)^{\frac{1}{2}} = \sqrt{\frac{\sum p_t q_o}{\sum p_o q_o} \cdot \frac{\sum p_t q_t}{\sum p_o q_t}} \quad (16)$$

$$F_q = (L_q \cdot P_q)^{\frac{1}{2}} = \sqrt{\frac{\sum p_o q_t}{\sum p_o q_o} \cdot \frac{\sum p_t q_t}{\sum p_t q_o}} \quad (17)$$

Fişer indeksini ideal adlandırsaqda bu düsturun bəzi qüsurları vardır. Bunlara aşağıdakılar aiddir.

1. Fişer indeksini hesablamaq üçün Laspeyres və Fişer indekslərini hesablamalıdır. Bu zaman Fişer indeksinin hesablanması çətinləşir.

2. Əmtəə və xidmət səbətinin dəyərinin dəyişməsi Digər indekslərə nəzərən Fişer indeksi daha çətin başa düşüləndir.

3. Fişer indeksi sərbəst deyildir.

Fişer indeksi Laspeyres və Paşe indeksləri arasında simmetrik orta qiyməti əks etdirir. Simmetrik indekslərə misal olaraq Tornkvist (T) indeksini demək olar (18).

$$T_p = H \cdot \left\{ \left(\frac{q_t}{q_0} \right)^{\frac{1}{2}(S_0 + S_t)} \right\} \quad (18)$$

S_0 və S_t – ümumi dəyərin tərkibində hər bir məhsulun xüsusi çəkisi

Tornkvist qiymət indeksi məhsuldarlığı ölçmək və fiziki həcmi öyrənmək məqsədi ilə istifadə edilir. Tornkvist qiymət indeksinin nisbi miqdarı $\left(\frac{q_t}{q_0} \right)$ bu üsulla tapılır.

Fişer indeksi kimi Tornkvist indeksini tərtib etdiyimiz zaman çəkiləşdirməni hesablamaq üçün iki dövrün dəyər göstəricilərinə aid informasiya lazımdır. Tornkvist indeksi kəmiyyətcə Fişer indeksinə onların hər birinin Laspeyres və Paşe indeksinə yaxınlıq dərəcəsi daha yaxındır.

FƏSİL3. Azərbaycanı makroiqtisadi göstəricilərin statistikada təhlili.

FƏSİL 3.1Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi vəziyyətin statistik təhlili

Azərbaycan və dünya ölkələrinin iqtisadi fəaliyyətinin güclənməsi və qlobal rəqabətdə iqtisadi yerinin olması, inkişafı, iqtisadi institusional vahidlərin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, dünya bazarında yerinin olması çox vacibdir. Əgər Azərbaycan və dünya ölkələri qlobal şəraitdə iqtisadi fəaliyyəti inkişaf etdirmək istəyirsə bu zaman sahibkarlığın inkişafı üçün şərait yaratmalıdırlar. İqtisadiyyatın inkişafının ən böyük göstəricilərindən biri böyük və kiçik sahibkarlıq fəaliyyətidir. Sahibkarlığı inkişaf edən ölkələrin iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələr sayılır. Təcrübələr göstərir ki, sahibkarlığı və biznesi inkişaf etmiş ölkələr iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdir.

Ölkəmizdə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün davamlı və təsirli tədbirlər görülmüşdür. Buna görə də, sahibkarlığın inkişafı üçün maliyyə qurumları yaradılır. Sahibkarlığa Kömək Fondu orta, kiçik və böyük sahibkarlığın, yeni iş yerlərinin yaradılması, əsasəndə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların qarşılıqlarına çıxan müdaxilələrin qarşısının alınması üçün 2008-ci ildə “Vahid pəncərə” tətbiq olundu. “Vahid pəncərə”-nin tətbiq olunmasından sonra Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərdi və bunun nəticəsində sahibkarlıq daha çox inkişaf etdi. 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanmış “məüyyən sahibkarlıq fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün tələb edilən xüsusi razılıq” haqqında qanundan sonra sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların icazələri elektron informasiya portalın

yaradılmasına təsir göstərdi. Bununla da, Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün başlıca səbəblərdən biri oldu. Sahibkarlıq ölkənin inkişaf etdirilməsi üçün ən böyük təsirdir.

Investisiya və biznes mühitinin yaradılması, neft və qeyri-neft sahəsinin inkişaf etdirilməsi, xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsinə nail olunması sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün ən böyük xüsusiyyətlərindən biridir.

Iqtisadiyyatın inkişafının göstəricilərindən biri də elm və informasiya. İnformasiyanın sərbəst və rahat yayılması, iqtisadi, statistik məlumatların istənilən zaman əldə edilməsi iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsir edir. Son zamanlar iqtisadi və statistik məlumatların əldə edilməsi xeyli asanlaşmışdır. Bu ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycanda məlumatların əldə edilməsi Dövlət Statistika Komitəsi və digər informasiya vasitələri ilə həyata keçirilir.

Azərbaycanın coğrafi cəhətdən əlverişli şəraiti olması, təbii sərvətlərin çoxluğu əsasən də neft və qazın zəngin olması ölkəmizdə xarici iqtisadi sosial əlaqələrin genişləndirilməsi və ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirilməsi üçün vasitə olmuşdur. 1994-cü il 20 sentyabrda imzalanmış və əhəmiyyətinə görə “Əsrin Müqaviləsi” adlandırılmış Azəri, Çıraq, Günəşli yataqlarının işlənilməsi üçün 13 ən iri neft şirkətləri ilə bağlanmış və 8 ölkənin iştirak etdiyi müqavilədir. 8 ölkəyə Azərbaycan, ABŞ, BƏƏ, Yaponiya, Norveç, Rusiya, Türkiyə və Böyük Britaniya daxildir. “Əsrin Müqaviləsi” iqtisadi fəaliyyətindən başqa onun sosial-siyasi əhəmiyyəti çoxdur. Bu müqaviləyə görə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri genişlənmiş, güclənmişdir. Bundan başqa da Azərbaycan xalqları ilə digər xalqlar arasında münasibətlər genişləndirilməsi üçün vasitə olmuşdur. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində dönüş yaratdı və həyata keçirilməsindən başlayaraq böyük işlərə başlandı.

“Əsrin müqaviləsi”nin gerçəkləşdirilməsində, imzalanmasında Heydər Əliyevin böyük rolu vardır. Heydər Əliyevin iqtisadi strategiyası sahəsində Azərbaycanın iqtisadi sahədə genişlənməsi üçün böyük rolu olmuşdur. Bundan başqada neftimiz dünya ölkələrinə ixrac edilməsində rolu çox böyükdür. 1994-cü ildə imzalanmış Əsrin

müqaviləsi Azərbaycanın təbii sərvətlərinin neft və qazın iqtisadiyyatımız genişləndirilməsində və Azərbaycan xalqının rifahı üçün istifadə edilməsində rolu böyükdür.

Azərbaycan neftinin xarici ölkələrə satılması ölkəmizdə iqtisadiyyatda əsasəndə makroiqtisadiyyatın artımına təsir göstərdi. Azərbaycanın dövlət büdcəsinə, Ümumi Daxili Məhsulun artımına səbəb oldu. Bu müqavilə ölkəmizin inkişafında böyük rolunu olsada Azərbaycanın neft iqtisadiyyatından asılı vəziyyətə saldı. Buna görə də Azərbaycanın yeni iqtisadi planlarından biri ölkəmizin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsidir və bunun üçün tədbirlər görülür, müqavilələr imzalanır, qərarlar qəbul edilir, yeni planlar qurulur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qəbul edilmiş qərarlarına əsasən iqtisadiyyatın, neft və qeyri-neft sektorunun inkişafı, bank fəaliyyəti, mülkiyyət haqqında, vergilər haqqında və s. tənzimləmək və təkmilləşdirmək haqqında 34-ə yaxın qərar qəbul etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda iqtisadi bazanın inkişafı üçün bir çox islahatlar keçirildi və qərarlar qəbul edildi. Qəbul edilmiş qərarlar əsasında neft və qeyri-neft sektoru, sahibkarlıq və digər sahələr yarandı və daha çox inkişaf etdi. Qəbul edilmiş qərarlara və müqavilələrə əsasən Türkiyə, İngiltərə, ABŞ və digər Avropa ölkələri Azərbaycana investisiya qoydu. Xarici iqtisadi sahənin inkişafının mühüm xüsusiyyətlərindən biri iqtisadi fəaliyyət sahələri ilə əlaqə, maliyyə-kredit sahəsinə və neft sahəsinə yatırımlar olmuşdur. Bununla Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının formalaşması, dünya təsərrüfatı sahəsinə inteqrasiyası və milli iqtisadiyyatın inkişafına nail olunmuşdur. Azərbaycanda ixrac potensialı artır, biznes və investisiya mühiti yaxşılaşır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanmış Konstitusiyanın əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın çoxtərəfli inkişafı, regionların inkişafının davamlılığı, sosial xidmət sahələrinin yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulur. Konstitusiyaya görə hər il Dövlət İnvestisiya Proqramı tərtib edilir. Dövlət Proqramının hazırlanılmasında Azərbaycan Respublikasının Sənayə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi,

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi Dövlət Proqramının hazırlanmasında xüsusi rol oynayır və nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” hazırlanmış strateji yol xəritəsində ölkəmizin və dünya ölkələrinin iqtisadi fəaliyyətinə uyğun olaraq uzunmüddətli, daimi, rəqabətqabiliyyətli ixraclı iqtisadiyyata uyğun idxalın əvəz edilməsi nəzərdə tutulur. Bunun üçün biznes, dövlət, ictimaiyyətlə bağlı planlı fəaliyyəti əhatə edir. Dayanaqlı inkişafa və iqtisadiyyata nail olmaq üçün milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması və tənzimlənməsi, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, investisiya qoyuluşların cəlb edilməsi, qeyri-neft sektorunun artırılması, inkişaf etdirilməsi və ixracın artırılması, sahibkarlığı inkişaf etdirilməsi əsas planlardan idi.

Bazar strukturunun son illərdə çox dəyişməsi, dünya iqtisadiyyatında baş verən bir çox dəyişikliklər, devalvasiya, inflyasiya makroiqtisadiyyatın ölkəmizdə və digər ölkələrdə önəmini daha əhəmiyyətli etmişdir. Dövlət investisiyaların önəmi azalmış özəl investisiyaların önəmi artmışdır və bununlada qeyri-neft sektorunun nə qədər önəmli olduğunu meydana çıxmışdır. Buna görə də İqtisadi İnkişaf Nazirliyi makroiqtisadiyyatı artırmaq üçün strateji planlar hazırlamışdır və xarici ekspertlərin cəlb etmişdir.

Dövlət strateji planın əsas məqsədlərindən biri ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxarılması və beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilməsidir. Bunlardan başqa bazar münasibətlərin genişlənməsi, idxal və ixrac məlumat bazasını formalaşdırılması və s. aiddir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qəbul edilən 2014-2018-ci il fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikası 2014-2018-ci il regionlarının inkişafı haqqında fərman imzaladı və bu iqtisadi proqram bütün regionların inkişafını əhatə edirdi. Azərbaycanın iqtisadi proqramının əsas məqsədi qeyri-neft sektorunun inkişafı; informasiya və kommunikasiyanın, rabitənin gücləndirilməsi; təhsilin, səhiyyənin, mədəniyyət sahəsinin inkişafı və yeni tikililərin tikilməsi, yenidənqurulması; emal, istehsal sahəsinin inkişafı və yaradılması; makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması

və başqa sahələrin fəaliyyətinin icrası nəzərdə tutulur. 2014-2018-ci illəri əhatə edən iqtisadi proqramın əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- ❖ İllik infilyasiya və valyuta məzənnəsinin sabit qalınması
- ❖ Gömrük və verginin optimal həddinin müəyyənləşdirilməsi
- ❖ Yeni iş yerlərinin yaradılması
- ❖ Kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılması
- ❖ Taxıl istehsalının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi
- ❖ Qeyri-neft sektorunun ÜDM-da payının artması
- ❖ Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi

2014-2018-ci illərdə gömrük siyasətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bunun səbəbi ölkənin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafının təmin olunması üçün gömrük siyasətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi, şəffaf olması, inkişaf etdirilməsi, maddi-texniki cəhətdən dahada möhkəmləndirilməsi vacib səbəblərdəndir.

Azərbaycanda Dövlət Proqramlarının icraçısı Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir və onun icraçıları yerli icra hakimiyyəti orqanları və müvafiq mərkəzlərdir.

2013-2014-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı “Qlobal Rəqabəti Qabiliyyəti İndeksin”də reytingdə 39-cu olmuşdur. MDB ölkələri arasında isə reytingdə 1-ci olmuşdur. “Fitch Ratings”, Moodys və “Standart&Poors reyting agentliyində kredit və investisiya reytingində Qafqaz ölkələri içərisindən yer tutmuşdur.

Dövlət proqramının Azərbaycanda tətbiqi planında iqtisadi rayonlar üzrə

- Abşeron iqtisadi rayonu
- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu
- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu
- Lənkəran iqtisadi rayonu
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu
- Aran iqtisadi rayonu

- Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonuna
- Kəlbəcər iqtisadi rayonu
- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu
- Naxçıvan iqtisadi rayonuna ayrılır.

Bütün iqtisadi rayonları əhatə edən və sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün 240 sərəncam imzalanmışdır. Bununlada regionlarda 10 il ərzində Ümumi Daxili Məhsul 3,5 dəfə, qeyri-neft sektorunda 2,6 dəfə və adambaşına düşən ÜDM 2,8 dəfə artmışdır. Orta illik artım isə 12,9% təşkil etmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsi 6,6 dəfə, idxal 4,1 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, pensiyalar 9,6 dəfə, valyuta ehtiyatı 31 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 5,5 dəfə, əhəlinin əmanətləri 27 dəfə, büdcə gəlirləri 16 dəfə və qeyri-neft ixracı isə 4,7 dəfə artmışdır.

Azərbaycan regionlar üzrə məhsul istehsalının fiziki həcm indekslərində 2010-2016-cı illər arasında azalma müşahidə edilmişdir. Ancaq Lənkəran iqtisadi rayon, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda artım müşahidə olunmuşdur. Abşeron iqtisadi rayonu, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, Lənkəran iqtisadi rayonu, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, Aran iqtisadi rayonu, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu, Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu, Naxçıvan iqtisadi rayonunda azalma müşahidə olunur Bu artım-azalmanı aşağıdakı cədvəldə faizlə artım azalmanı görmək mümkündür.

Cədvəl 3.1.

Azərbaycan iqtisadi rayonu məhsul istehsalı fiziki həcmi (cari qiymətlə, faizlə)

İQTISADI							
RAYONUN ADI	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Bakı şəhəri %	112,7	96,6	102,1	104,4	106,3	102,0	99,70
Abşeron iqtisadi rayonu %	104,80	123,4	121,80	113,90	112,1	96,1	99,70
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu %	110,80	115,90	118,10	107,50	97,60	99,30	103,00
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu %	110,50	130,20	136,70	92,40	72,80	108,50	102,50
Lənkəran iqtisadi rayonu %	109,60	112,70	112,30	108,80	104,70	106,40	102,40
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu %	126,80	112,80	99,80	97,00	94,10	97,5	109,80
Aran iqtisadi rayonu %	104,50	118,60	111,50	109,20	98,30	99,50	97,10
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu %	120,00	92,80	120,00	98,70	109,30	91,1	125,60
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu %	114,10	109,70	136,60	118,4	68,40	99,40	92,80
Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonu %	107,10	99,90	114,10	102,80	101,60	106,20	107,80
Naxçıvan iqtisadi rayonu %	120,30	151,10	116,20	106,50	98,60	104,30	104,50
Regionlar üzrə ümumi cəm %	111,20	121,30	115,40	105,80	96,10	100,90	103,00

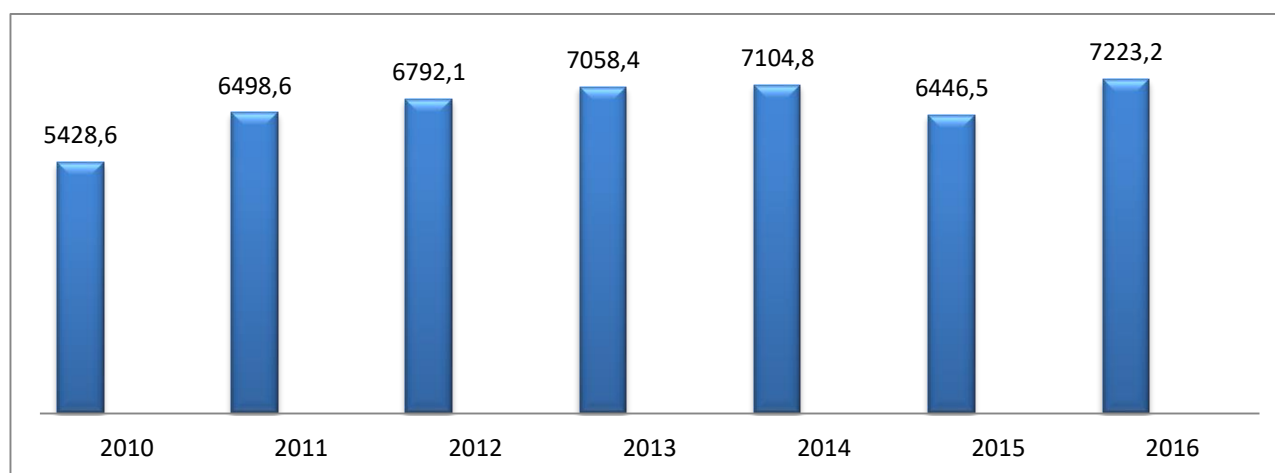
Regionlar üzrə ümumi cəmə baxdıqda 2010-2016-cı illər arasında 2010, 2011-ci illərdə artım, digər illərdə isə azalma müşahidə olunmuşdur. Sonrakı illərə baxsaq 2012, 2013, 2014-cü illərdə azalmalar özünü göstərmişdir. 2015 və 2016-cı illərdə yenidən artım olmuşdur. Əgər nəzərə alsaq ki, həmin illərdə dünya ölkələrində və eləcə də Azərbaycanda iqtisadi böhran olmuş və buna görə də regionlar üzrə məhsul istehsalı indeksinin həmin illərdə azalması normal haldır. Ancaq 2015 və 2016-cı illərdə məhsul istehsalı artmağa başlamışdır.

2010-cu ildən 2016-cı ilə kimi regionlar üzrə iqtisadiyyatın əsas sahələrində məhsul istehsalında artım olmuşdur.

Azərbaycanda regionlar üzrə iqtisadiyyatın adambaşına düşən məhsul istehsalı hər bir iqtisadi rayon üzrə artmaqdadır. Regionlar üzrə ümumi cəmi aşağıdakı qrafikdə görmək olar.

Qrafik 3.1.

Regionlar üzrə adambaşına düşən məhsul istehsalı (min, manatla)



Cədvəldəndə görüldüyü kimi 2010-cu ildən 2014-cü ilə kimi regionlar üzrə iqtisadiyyatın adambaşına düşən məhsul istehsalı artmış sonradan isə 2015-ci ildə xeyli azalmışdır və 2016-cı ildə isə 2015-ci ilə nisbətən və digər illərlə müqayisədə artım olmuşdur. Regionları ayrı-ayrı müqayisə etdikdə isə 2016-cı ildə ən çox adambaşına məhsul istehsalı Naxçıvan iqtisadi rayonunda 7371,8 manatla birinci, 3407,1 manatla isə Abşeron iqtisadi rayonu isə ikincidir. 2016-cı ildə ən az

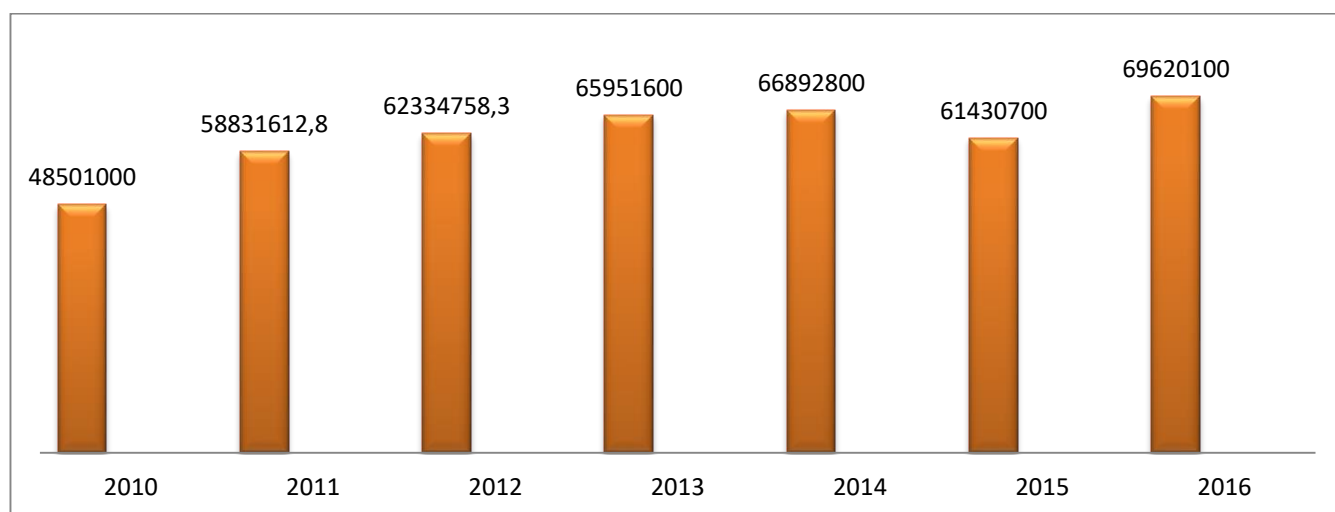
adambaşına düşən məhsul istehsalı isə 277,5 manatla Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu birinci, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu 855,7 manatla ikinci yerdədir. Əgər iqtisadi rayonları adambaşına düşən məhsul istehsalına görə çoxdan aza sıralasaq ardıcılıq aşağıdakı kimi olar

- Naxçıvan iqtisadi rayonu
- Abşeron iqtisadi rayonu
- Aran iqtisadi rayonu
- Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu
- Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu
- Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu
- Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu
- Lənkəran iqtisadi rayonu
- Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu
- Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu

İqtisadi rayonlar üzrə məhsul istehsalında isə 2010-2016-cı illərdə ümumi cəm üzrə aşağıdakı qrafikada göstərilmişdir.

Qrafik3.2.

Məhsul istehsalı ümumi cəm (cari qiymətlərlə, min manatla)



Göründüyü kimi ümumi məhsul istehsalı 2010-cu ildən artmağa başlamış 2015-ci ildə isə xeyli azalmışdır. Ancaq 2016-cı ildə Azərbaycanda məhsul istehsalında artım olmuşdur. 2016-cı ildə məhsul istehsalına görə Aran iqtisadi rayonu birincidi. Ondan sonra ardıcılıqla Naxçıvan iqtisadi rayonu, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu, Abşeron iqtisadi rayonu, Lənkəran iqtisadi rayonu, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu gəlir.

Ümumi məhsul istehsalında, adambaşına düşən məhsul istehsalında, fiziki həcm indeksində Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu aşağı yerləri tutur. Bunun səbəbidə bilindi ki Azərbaycanın 20% torpağının Dağlıq Qarabağın işğal olunmasıdır. Buda İqtisadi rayonların ən əsasında Azərbaycanın istehsal göstəricisinə təsir edir.

Azərbaycanda regionların inkişafı uğurla həyata keçirildiyinin göstəricisi olaraq maliyyə imkanlarının artımı, biznesin yaxşılaşdırılması, kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, müasir tələbli infrastrukturun yaradılması və fəaliyyətinə başlanılması, ən əsasında Azərbaycanda dünya iqtisadi fəaliyyət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaratmışdır. Bununla da ölkəmizdə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, dünyada nüfuzunun artmasına, yoxsulluğun azaldılmasına, əhalinin məşğulluğunun artımına və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Ölkəmizdə regionların inkişafı üçün qəbul edilmiş proqramların böyük önəmi var. Bu proqramlar sahəsində makroiqtisadi sabitliyin qorunması, yeni iş yerlərinin, müəssisələrin yaradılması, kiçik, orta və böyük sahibkarlığın genişlənməsi üçün şərait yaradılması ölkədə yoxsulluğun azaldılmasına və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi üçün səbəb olmuşdur.

Kiçik sahibkarlıq inkişaf etdirilməsi regionların sosial-iqtisadi vəziyyətinin inkişaf etdirilməsidir.

Cədvəl 3.2.

Kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla investisiyalar (İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə, min manat)

	2012		2013		2014		2015	
	Yekuna nisbət %	Cəmi	Yekuna nisbət %	Cəmi	Yekuna nisbət %	Cəmi	Yekuna nisbət %	Cəmi
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	16,9	89963,5	10,8	52412,0	11,6	86898,0	9,2	74422,4
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	0,3	1835,0	0,4	820,01	0,3	1919,9	4,5	36027,7
Təhsil	0,1	593,0	0,4	2080,0	0,1	886,5	0,4	3296,6
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	8,9	47314,0	9,7	47076,2	291,8	-	-	-
İnformasiya və rabitə	-	1,6		2,0	-	-	-	-
Yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	16,6	88020,3	11,4	55346,5	9,1	68016,0	16,7	134633,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	0,3	1615,8	0,6	2947,8	2,9	21847,7	3,0	24564,1
Topdan və pərafəndə ticarət	10,3	54564,5	11,7	56981,9	16,2	120713,5	15,6	126187,0
Tikinti	0,5	25400,3	2,6	12796,5	19,8	147540,0	14,6	117849,3
Sənaye	46,0	244765,8	51,8	251895,3	33,3	248400,0	32,5	261958,6
Digər sahələr	0,1	553,4	0,6	2985,3	6,7	49937,8	3,5	28230,0
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə cəm	100,0	531627,2	100,0	486343,5	100,0	746451,6	100,0	807169,3

Kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla investisiyaları yuxardakı cədvəldə görmək mümkündür. Cədvəli təhlil edərkən müşahidə edirik ki, müəssisələrdə ümumilikdə artım olmuş sonradan isə azalma müşahidə edilmişdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, topdan və pərakəndə ticarət, tikinti, sənaye və digər sahələrdə artım sonradan isə azalma görünür. İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə illəri müqayisə etsək görürük ki, 2013-cü ildə 486343,5 min manat, 2012-ci ildə isə 531627,2 min manat olmuşdur. 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən 8,52% azalma olmuşdur. Kənd təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində 41,75% azalma, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi 55,32%, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar 0,51%, yaşayışın təşkili və ictimai iaşə 37,13, tikinti 49,63% azalmışdır. Digər sahələrdə , təhsil sahəsində 250%, informasiya və rabitə 25%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 82,43% artım, topdan və pərakəndə ticarət 44,3% artım, sənaye 2,9% artım və digər sahələrdə 439,45% artım olmuşdur.

2012-ci illə 2015-ci ili müqayisə etdiyimiz zaman isə kənd təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində 17,27% azalma, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində 20 dəfə , təhsil sahəsində 455% artım, yaşayışın təşkili və ictimai iaşə 52,95% artım, topdan və pərakəndə ticarət 131% artım, tikinti 49 dəfə artım, sənaye 7,02% artım, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı 15 dəfə artım, digər sahələrdə 52 dəfə artım olmuşdur. İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə müqayisə etdikdə 2012-ci ildə 531627,2 min manat 2013-cü ildə isə 486343,5 min manat olmuşdur və bu 9% azalma deməkdir. 2014-cü ildə isə 2013-cü ilə nisbətən 53,5% artmışdır. 2015-ci ildə 807169,3 min manat, 2014-cü ildə isə 746451,6 min manat olmuşdur. 2015-ci ili 2014-cü illə müqayisə etdikdə ölkəmizdə kiçik sahibkarlığın subyektləri tərəfindən əsas kapitalla investisiyaya 8,1% artmışdır.

Yuxarıdakı cədvələ nəzər yetirsək görürük ki,2015-ci ildə əsas kapitalla investisiyalarda ən birinci sənaye sahəsi 32,5%-lə birinci olmuşdur. Yaşayışın təşkili və ictimai iaşə 16,7% ikinci, topdan və pərakəndə ticarət isə 15,6%-lə üçüncü olmuşdur. Sonrakı yerləri tikinti 14,6%, kənd təsərrüfatı 9,2%, əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi 4,5%, digər sahələr 3,5% və təhsil 0,4% tutur.

Statistik məlumatları təhlil etdiyimiz zaman, ölkədə kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitallar qeyri-bərabər inkişaf etmişdir. Kiçik sahibkarlıq subyektləri regionlar üzrə qeyri-bərabər yerləşir və daha çox bir neçə regionda kiçik sahibkarlıq daha çox inkişaf edir. Kiçik sahibkarlığın ən çox inkişaf etdiyi ərazilər birinci yerdə Bakı, ikinci yerdə Aran iqtisadi rayonu, üçüncü yerdə isə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu tutur. Hal-hazırda Bakı şəhərində sahibkarlığın payı azalmağa başlamış və digər iqtisadi rayonlarda isə artmağa başlamışdır. Ancaq yenədə Azərbaycanda kiçik sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yoxdur. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin regionlarda qeyri-bərabər paylanması ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən birinci amillərdəndir. İqtisadi sabitliyə və iqtisadi fəaliyyətin davamlılığına mənfi təsir göstərir, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələr üzrə inkişaf etdirilməsi tempini aşağı salır, sahibkarlığın potensial imkanlarının geniş inkişaf etdirilməsinə mane olur və ən əsası obyektiv funksiyaları yerinə yetirə bilmir. Sahibkarlığın potensial imkanları deyildikdə işgüzar fəallıq, innovasiya yönümlülük və sosial sabitlik nəzərdə tutulur.

Ölkəmizdə son illərdə kiçik sahibkarlığın inkişaf etməsinin əsas göstəricisindən biri sahibkarlığın davamlı olaraq artmasıdır. Əsasəndə hüquqi şəxs yaradılmadan kiçik sahibkarlığın inkişafı. Bunlardan başqa məhsul buraxılışın artımı və ölkənin ümumi daxili məhsulunda payının çoxalması, iqtisadi fəaliyyətin çoxsahəli olmasına müsbət təsir göstərmişdir. Araşdırmalardan sonra belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanda böyük və əsasəndə kiçik sahibkarlığın inkişafı müasir tələblərə uyğun olsada hələ də öz potensial imkanlarını yaratmamışdır. Sahibkarlığın daha çox inkişaf etdirilməsi üçün ölkəmizdə iqtisadiyyatın çoxsahəli olması əsas amillərdəndi və inkişafına önəm verilməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində ən böyük göstərici neft-qaz gəlirlərinin səmərəli istifadə edilməsidir. Neft-qaz iqtisadi fəallığı artırmış və bunun nəticəsində regionların inkişaf etdirilməsinə, maliyyələşdirilməsinə, yeni iş yerlərinin açılmasına səbəb olmuşdur. Son illərdə ölkədə 1 milyondan çox iş yeri, 1000 minə yaxın daimi iş yeri, 60 minə yaxın yeni müəssisə yaradılmışdır. Yeni açılmış müəssisələrin 80%-dən çoxu regionların payına düşür və ölkədə sənaye 2,7 dəfə

artmışdır. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda metallurgiya, mebel, maşınqayırma, kimya, qida, toxuculuq və digər sənaye sahələrində artım olmuşdur. Sənaye sahəsinin inkişaf etdirilməsində müasir və yüksək texnologiyadan istifadə etmək, münbit şərait yaratmaq, sənaye müəssisələrini təşkil etmək lazımdır. Buna görə də texnoparkların mühüm əhəmiyyəti vardır.

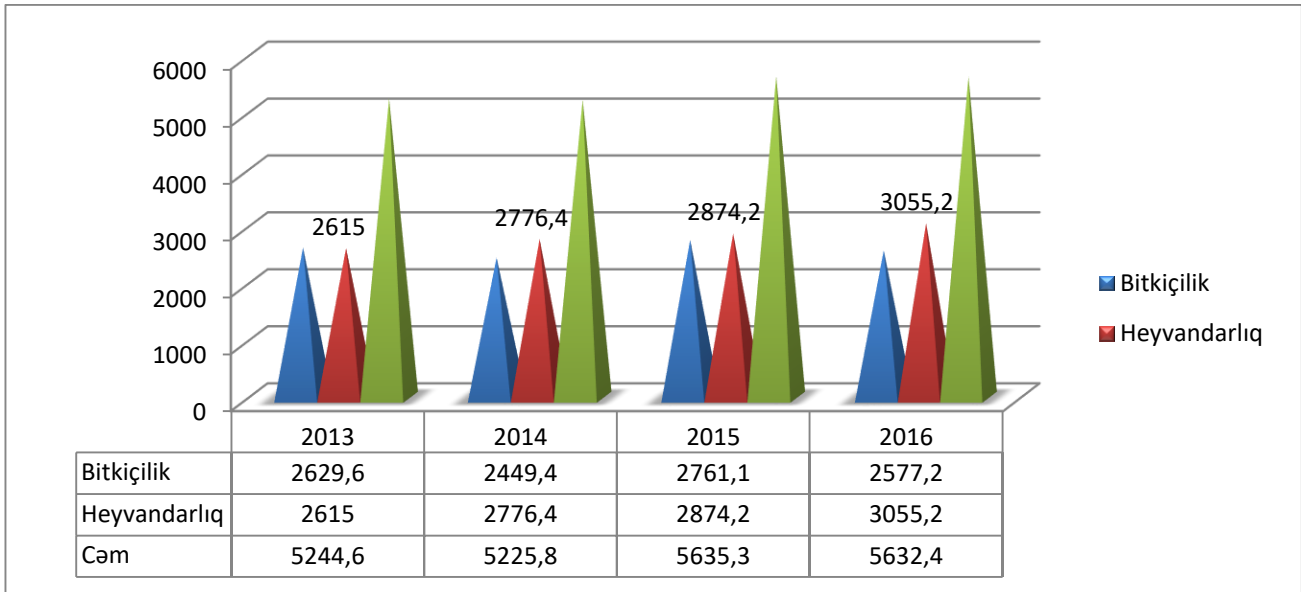
Sənaye sahəsində kənd təsərrüfatının da çox önəmi vardır. Kənd təsərrüfatında taxıl istehsalında 50%-ə yaxın, kartof istehsalında 30%-dən çox və s. məhsullarda artım olmuşdur. Ümumilikdə isə 1,5 dəfə artım olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycana kənd təsərrüfatı məhsullarının bazardakı yeri artmış, başqa ölkələrdən ölkəmizə idxal məhsullarının azalmasına və idxal məhsullarından asılılığımızın azalmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biri kənd təsərrüfatının inkişafıdır. Kənd təsərrüfatının çoxsahəli olmasının bitkiçiliyin, heyvandarlığın və digər sahələrin inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biri Azərbaycanın əlverişli coğrafi zonada yerləşməsidir. Azərbaycanın qədim tarixinin olması, müxtəlif xalqların Azərbaycanda məskunlaşması kənd təsərrüfatının inkişaf etməsinə və çoxsahəli olmasına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı Azərbaycanda həm bitkiçiliyin, həm heyvandarlığın, həm də balıqçılığın inkişaf etməsi üçün bir çox tədbirlər görülür, qərarlar qəbul edilir və yerinə yetirilir.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu ölkəmizdə faktiki qiymətlərlə aşağıdakı qrafikdə göstərilmişdir.

Qrafik 3.3.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə



Yuxardakı qrafikdə heyvandarlığın və bitkiçiliyin 2013, 2014, 2015, 2016-cı illərdə ümumi məhsulu və onu faktiki qiymətlərlə göstərilmişdir. Əgər biz bütün illər ərzində bitkiçiliyi və heyvandarlığı müqayisə etsək görərik ki, heyvandarlıq hər il məhsul istehsalında bitkiçilikdən üstün olmuşdur və hər il artım olmuşdur. 2013-cü ildə heyvandarlıq 49,86%, bitkiçilik isə ümumi cəmin 50,14% təşkil etmişdir. 2014-cü ildə heyvandarlıq 53,13% bitkiçilik 46,87%, 2015-ci ildə heyvandarlıq 50,96 bitkiçilik isə 49,04% olmuşdur. Nəhayət 2016-cı ildə heyvandarlıq 54,24% bitkiçilik isə 45,76% olmuşdur. 2013-cü ildən başqa digər illərdə heyvandarlıq bitkiçiliyə nəzərən üstünlük təşkil etmişdir. Ancaq ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsullarını müqayisə etsək 2014-cü ildə 0,36% azalma müşahidə edilmişdir. 2015-ci ildə ümumi məhsul 5635,3 milyon manat 2014-cü ildə isə 5225,8 milyon manat olmuşdur və 2015-ci ilin 2014-cü ilə nisbətən 7,27% artmışdır. 2016-cı ildə isə 2015-ci illə müqayisədə sadəcə 1% azalma olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan müəssisələri, xidməti təşkilatları, fərdi sahibkarları aşağıdakı cədvəldə görmək mümkündür.

Cədvəl 3.3.

Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahələr

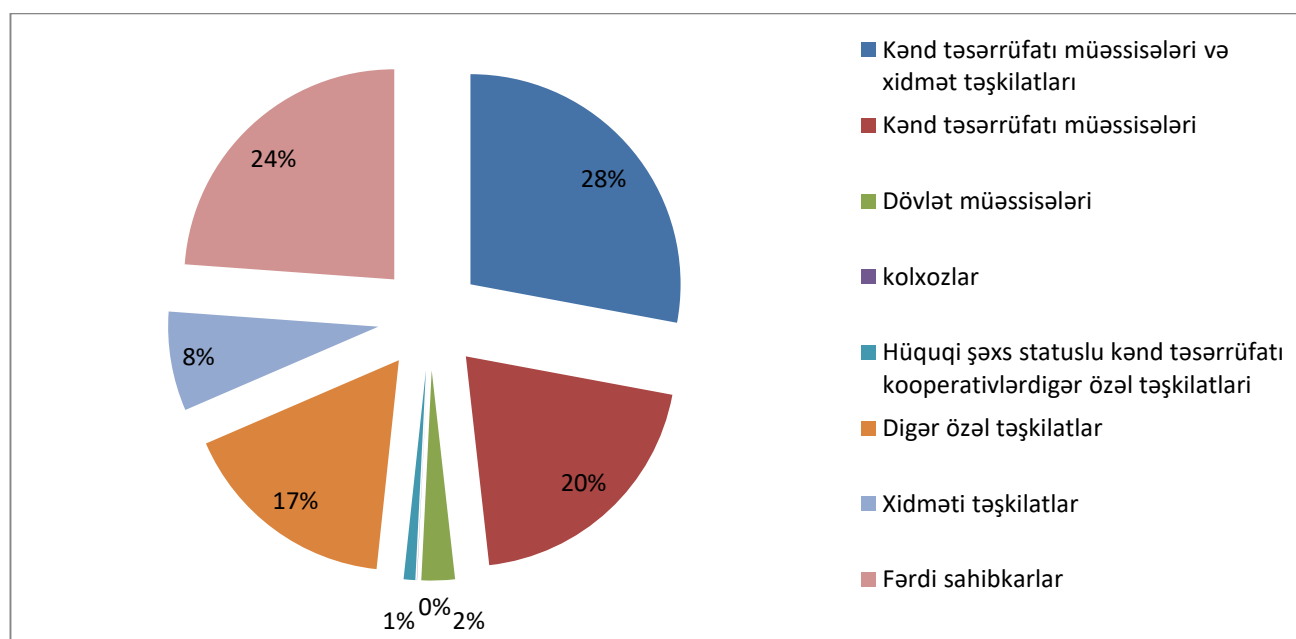
İllər	müəssisələri və xidmət təşkilatları	Kənd təsərrüfatı müəssisələri	Dövlət müəssisələri	kolxozlar	Hüquqi şəxs statuslu kənd təsərrüfatı kooperativlərdigər özəl təşkilatları	Digər özəl təşkilatlar	Xidməti təşkilatlar	Fərdi sahibkarlar
2014	1869	1334	240	2	64	1028	535	1624
2015	1837	1298	235	2	58	1003	539	1534
2016	1719	1249	158	1	55	1035	470	1468

Cədvəldəndə göründüyü kimi 2014, 2015, 2016-cı illərdə kənd təsərrüfatı ilə ən çox məşğul olanlar kənd təsərrüfatı müəssisələri və xidməti təşkilatlar olmuşdur. İkinci yerdə fərdi sahibkarlar, üçüncü yerdə isə kənd təsərrüfatı müəssisələri tutur.

Əgər biz 2016-cı ildə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların nisbətlərinə baxmaq istəsək aşağıdakı histoqramdan istifadə edə bilərik.

Qrafik 3.4.

Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahələr (faizlə, 2016)

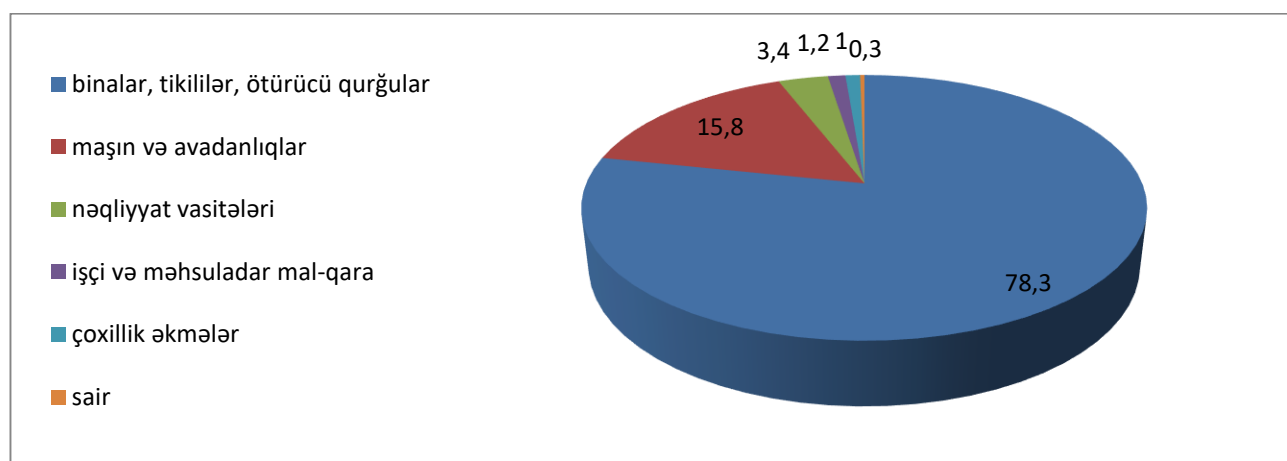


Buradan aydın olur ki, 2016-cı ildə Kənd təsərrüfatı müəssisələri və xidməti təşkilatlar 28%-lə ilk yerdədir. Fərdi sahibkarlar 24%, kənd təsərrüfatı müəssisələri 20%, digər özəl təşkilatlar 17%, xidməti təşkilatlar 8%, dövlət müəssisələri 2%, hüquqi şəxs statuslu kənd təsərrüfatı kooperativlərndigər özəl təşkilatları 1%, kolxozlar isə çox az faizini tutur.

Kənd təsərrüfatının özünün istehsal strukturu olur. Kənd təsərrüfatında müəssisələrin əsas istehsal fondlarının 2016-cı ilin strukturu aşağıdakı qrafikdə görmək olar.

Qrafik 3.5.

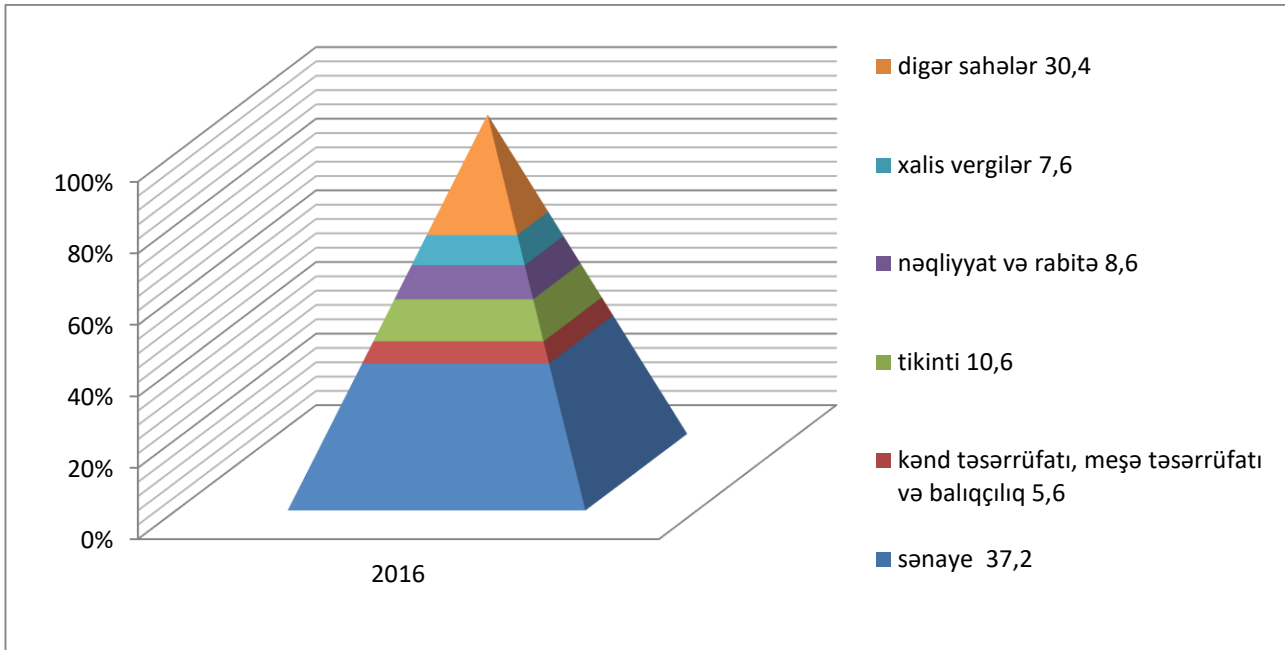
Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas istehsal strukturu (2016)



Yuxarıda göstərilən qrafikada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında binalar, tikililər, ötürücü qurğular əsas yeri tutur və 78,3% təşkil edir. İkinci yeri isə 15,8%-lə maşın və avadanlıqlar tutur.

Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətin ümumilikdə Ümumi Daxili Məhsul sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, tikinti, nəqliyyat və rabitə xalis vergilər və digər sahələr əsas yeri tutur. Bütün illər üzrə baxdıqda Ümumi Daxili Məhsulda əsas yeri sənaye sahəsi tutur. Nümunə olaraq 2016-cı ilin Ümumi Daxili Məhsulun iqtisadi fəaliyyətin faizlə bölgüsünə aşağıdakı qrafikdə görmək mümkündür.

ÜDM iqtisadi fəaliyyəti (faiz, 2016)



2007-2017-ci illər ərzində ÜDM 3,2 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, əhalinin real gəlirləri 6,5 dəfə, orta əmək haqqı 5,5 dəfə, qeyri-neft sahəsi 2,6 dəfə artmış, yoxsulluq 5,3%, işsizlik 5% azalmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 2017-2020-ci il Strateji Planına əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın formalaşması, qeyri-neft sektorunun inkişafı və davamlı inkişafda olması, ixracın artırılması, investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi əsas vəzifələrindəndir. Ölkəmizin strateji cəhətdən əhəmiyyətli coğrafi mövqedə olması, sosial sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün bir çox tədbirlərin görülməsi, sosial-iqtisadi və makroiqtisadi siyasi sabitliyin qorunması və inkişaf etdirilməsi, gələcək dövrdə də iqtisadiyyatın artırılması üçün potensialdır.

Dövlət proqramlarına uyğun olaraq Azərbaycanda özəl sektorun ölkəmizdə payı artmış, sahibkarlıq formalaşmış və sosial-iqtisadi sahədə inkişaf xeyli artmışdır. İqtisadiyyatda fəaliyyət sahələrinin çoxtərəfli və müxtəlif olması iqtisadi inkişafda müsbət nəticə verir. Özəl sektorun inkişafından sonra Azərbaycanda ÜDM xeyli miqdarda artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 20-dən artıq iqtisadi fəaliyyət sahələri var: neft-qaz hasilat məhsulları və bunula bağlı xidmətlər; kənd təsərrüfatı; tikinti; elektrik; balıq və balıqçılıq məhsulları; dağ-mədən məhsulları; nəqliyyat; ticarət xidmətləri; maşın və avadanlıqlar; tikişçilik, toxuculuq, dəri məhsulları; su, qaz, elektrik enerjisi; kommunal xidmətlər; təhsil xidməti; səhiyyə və sosial xidmətlər; metallar guya məhsulları, əlvan, qara metallurgiya; qeyri-metal məhsulları; rabitə və poçt xidmətləri; ticarət xidməti; daşınmaz əmlak xidmətləri; maliyyə üzrə xidmətlər; restoran və mehmanxana xidmətləri və s.

Neft-qaz sektorunun inkişafı ÜDM-nin inkişafına təsir göstərir. Təhlil göstərir ki, özəl sahədə son illərdə inkişaf olmuş ÜDM payı 10%-dən 85%-ə çatmışdır. XX əsrin əvvəllərindən XXI əsrin əvvəlinə kimi ÜDM 90,1%, dövlət büdcəsi 3 dəfə, valyuta ehtiyatı 85 dəfə, sənaye məhsulunun həcmi 25,2%, kənd təsərrüfatı 53,9%, xarici ticarət 4 dəfə, real əmək haqqı 5,6 dəfə artmış, inflyasiya səviyyəsi 2-3% azalmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin strateji siyasətlərdən biri sosial-iqtisadi iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinin inkişafı, milli iqtisadiyyatının formalaşması və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının təmin edilməsidir. Buna görə də, bir sıra islahatlar keçirilib və qərarlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası “İqtisadi rayonların 2009-2013-cü illər sosial-iqtisadi inkişafı” “2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafı” 2008-2015-ci illərdə əhalinin ərzaq məhsullarına etibarlı təminatı” və başqa dövlət proqramları qəbul etmişdir.

2017-ci ildə Dünya İqtisadi Formunun İnküziv artım və inkişaf hesabatında İnkisaf etməkdə olan 79 ölkənin reytinginə əsasən Azərbaycan ikinci yerdə qərarlaşıb. İnküziv inkişaf indeksi dedikdə ölkənin gəlirlər, yoxsulluq, səhiyyə və davamlılıq sahəsinin göstəriciləri əsasında hazırlanır. Dünya formuna əsasən gəlirin artması, yoxsulluğun azaldılması, sərvət və gəlirin düzgün bölüşdürülməsinə əsasən müəyyən edilir.

Dünya İqtisadi Formunun inküziv artım və inkişaf hesabatının 2017-ci göstəricilərinə əsasən Azərbaycan 4,73 balla reytingdə ikinci yerdə qərarlaşıb. Birinci yeri Litva tutmuşdur. Azərbaycan Avropa, Amerika və Asiyanın inkişaf etmiş ölkələr

arasında uğur qazanmışdır. Bu ölkələrə Çin, Türkiyə, ABŞ, Litva, Gürcüstan, Ermənistan, İran, Qazaxıstan, İslandiya və başqa ölkələri misal göstərmək olar. Forumu əsasən Azərbaycan sabit ölkələr siyahısındadır.

Gəlir, səhiyyə, davamlılıq və yoxsulluq inklüziv artım və inkişaf göstəriciləridi və Azərbaycan son illərdə sosial-iqtisadi sahədə xeyli işlər görmüşdür.

Makroiqtisadi göstəricilər bütün ölkələrdə iqtisadi artımın və ya azalmanın müəyyən edilməsi üçün ən zəruri və ən əsas vasitədir. Bu göstəricilər ölkədə cari ilin əvvəlki illərlə müqayisəsi əsasında iqtisadi fəaliyyətin artımı və ya azalmasını, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını, həyat səviyyəsini, dinamik inkişafını müəyyən edir və buna əsasən iqtisadi inkişafı, dinamik inkişafı müəyyənləşdirir həm də ictimai istehsalın son nəticəsini əks etdirir, dinamik inkişafı göstərir. İqtisadi artımın bir çox xüsusiyyətləri var və cəmiyyətdə zəruri amillərlə, səbəblər və vacib qüvvələrlə sıx əlaqədardır. Vacib qüvvələrə əmək resursları, texnika və texnologiyanın inkişafı, əsas kapitalın həcmi, ehtiyatların səmərəli və faydalı bölgüsü, gəlirlərin artırılması və sair aiddir. Bunlardan başqa iqtisadi artımın əsas xüsusiyyətlərinə iqtisadi yoxsulluğun azaldılması, işsizlik səviyyəsinin azaldılması, ÜDM və ÜMM artımı, gəlirlərin artımı və s. dövlət tənzimlənməsinə aid edilir. Ölkəmizdə və digər ölkələrdə iqtisadiyyatın keyfiyyət və kəmiyyətə inkişaf etdirmək, sürətli və davamlı gedişi üçün xüsusi layihələr, proqramlar, planlar, tədbirlər hazırlanır və həyata keçirilir. Bu tədbirlər sahəsində son illərdə Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətində əsasəndə qeyri-neft sektorunda artım olmuşdur. Bundan başqa iqtisadiyyatımız bir çox sahədə istehsalda, turizmdə və s. iqtisadi müxtəliflik inkişaf etmiş və davamlılıq təmin edilmiş və faydalılıq artmışdır.

Maddi istehsalın bütün sahələrində və sferalarında iqtisadi artımda insan amilinin böyük rolu vardır. İnsan kapitalı əsas səbəbidir. İnsan amili iqtisadiyyatda aktiv, torpaq və kapital isə passiv amil sayılır. İnsan amili deyəndə ən əsası bilikli və xüsusi vərdişli, bacarıqlı şəxslər nəzərdə tutulur.

Ölkəmizdə və digər ölkələrdə iqtisadi artım olması üçün hər bir ölkə öz iqtisadi model hazırlamalıdır. Buna görə də Azərbaycanda milli iqtisadi model işləyib hazırlamışdır. Sosiallyönümlü və bazar iqtisadiyyata keçid daha da təkmilləşdirilmədir

və iqtisadi artım sürətlənməli, nəzarət güclənməli, qarşıya çıxan problemlər vaxtında və tez həll edilməli, əldə olunan imkanlardan səmərəli və düzgün həll edilməlidir.

Azərbaycanda 2017-ci il ərzində 63 milyard 71,3 milyon manat Ümumi Daxil Məhsul istehsal olunmuşdur. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 6481,8 milyon manat məbləğində olmuşdur. Statistik məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, Ümumi Daxili Məhsulun 1,6% informasiya və rabitə, 40,1% sənayenin, 8,8% tikintinin, 10,1% nəqliyyat təmiri və ticarət, 6,8% anbar və nəqliyyat təsərrüfatı, 5,5% kənd təsərrüfatı, 2,4% turizm və sosial-ictimai iş, 17% digər sahələrin, 7,7% idxala və məhsula xalis vergilərin payına düşür. Azərbaycanda neft sahəsində 5,1% azalma olmuşdur ancaq qeyri-neft sahəsində keçən illə müqayisədə 2,4% artım olmuşdur.

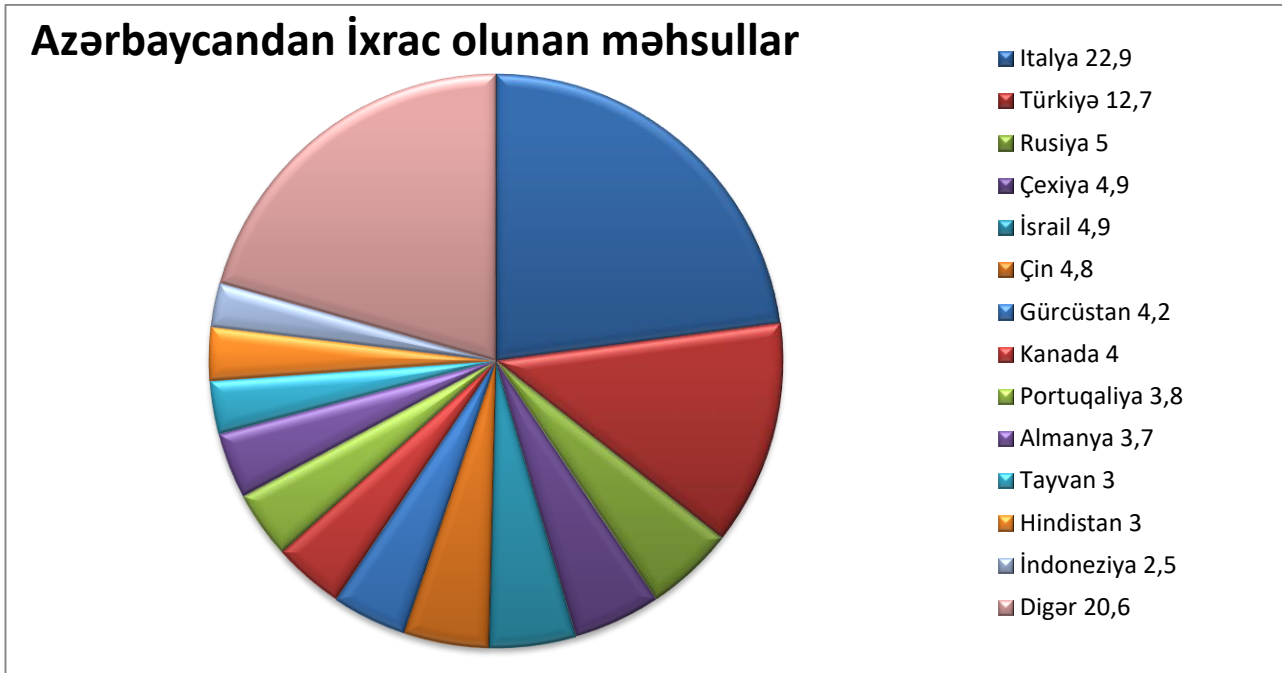
Azərbaycan Respublikasında ixracın genişləndirilməsi, başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və dayalıqlı olması, əsasəndə qeyri-neft sektorunun ixracının və xarici investisiyaların artırılması üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında 2017-ci ildə hüquqi və fərdi sahibkarların 183 ölkəylə ticarət əlaqəsi olmuşdur. Azərbaycan 176 ölkədən idxal 114 ölkə ilə ixrac əlaqəsi, 62 ölkə ilə həm idxal həm də ixrac əməliyyat həyata keçirilib. Azərbaycan keçən illə müqayisədə xarici ticarət 9,4% artmışdır. Ölkəmizdə xarici ticarət dövriyyəsi 19,4 milyard dollar, idxalın dəyəri 6,9 milyard dollar ixracın dəyəri 12,5 milyard dollar olmuş və ticarət saldosu 5,5 milyard dollar müsbət olmuşdur.

Aşağıdakı cədvəldə görüldüyü kimi, Azərbaycanda ixrac olunan məhsulların 22,9% İtalya, idxal olunan məhsullarının 17,3% Rusiya təşkil edir. İtalyadan başqa ixrac olunan məhsulların Türkiyə 12,7%, Rusiya 5%, Çexiya 4,9%, İsrail 4,9%, Çin 4,8%, Gürcüstan 4,2%, Kanada 4%, Portuqaliya 3,8%, Almaniya 3,7%, Tayvan 3%, Hindistan 3%, İndoneziya 2,5% və 20,6% digər ölkələr tutur.

Qrafik 3.7.

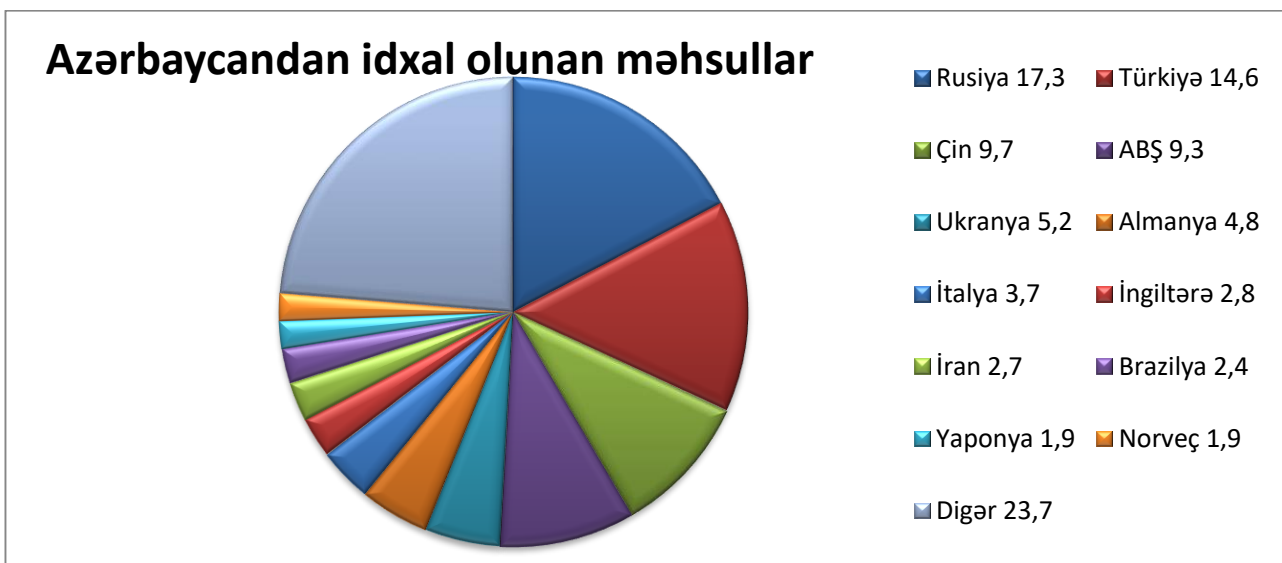
Azərbaycanda ixrac olunan məhsullar (2017-ci il)



İdxal olunan məhsullar Rusiyadan başqa Türkiyə 14,6%, Çin 9,7%, ABŞ 9,3%, Ukranya 5,2%, Almanya 4,8%, İtalya 3,7%, İngiltərə 2,8%, İran 2,7%, Brazilya 2,4%, Yaponiya 1,9%, Norveç 1,9%, digər ölkələr 23,7% təşkil edir. Aşağıdakı cədvəldə aydın görmək mümkündür:

Qrafik 3.8.

Azərbaycanda idxal olunan məhsullar



Azərbaycanda 2017-ci ildə idxal 7,7 milyard dollar, ixrac 14 milyard dollar təşkil edib və əsas ixrac məhsulumuz neft-qaz olmuşdur.

2017-ci ildə Azərbaycan qeyri-neft sektorunda ixracdan 1219000 dollar gəlir əldə edib və ixrac üzrə əməliyyatda isə 1723 subyekt iştirak edib. Qeyri-neft sektorunda keçən illə müqayisədə 23% artım olmuşdur və qeyri-neft məhsullarının ixracında ən böyük pay Rusiyanın idi. Rusiya 424 milyon dollar, ikinci yerdə Türkiyə 243 milyon dollar, üçüncü yerdə İsveçrə 115 milyon dollar, Gürcüstan və Türmənistan tutmuşdur.

Həmçinin son zamanlarda internet üzərindən satış günü gündən artmaqdadır. Onlayn satış Azərbaycandada artmağa davam edir. 2017-ci ildə Azərbaycan dünyanın 66 ölkəsindən 397,3 milyon manat ixrac sifarişləri qəbul edib. Onlayn sifarişlərdə əsas üstünlük Türkiyə, Rusiya, Ukranya, ABŞ, Hindistan tutur. Rusiya 19,2%-lə liderlik edir. Sonrasında Türkiyə 6%, Ukranya 5,7%, Hindistan 4,8%, ABŞ 4,2% tutur. Azərbaycan təbii sərvətlərindən neftdən başqa təbii qaz kimya sənayesi məhsulu ixrac olunur. 2017-ci ildə təbii qazın ixracı 1,156 milyard dollar təşkil edir.

Qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi onu göstərir ki, iqtisadiyyatımızın inkişafı yalnız neft sektoru ilə əlaqəli deyil. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan iqtisadi qərarlarda düzgün addımlar atır. Neft sahəsinin əsasəndə qeyri-neft sahəsinin artımı dövlət büdcəsinin valyuta ehtiyatının artımı deməkdir. 2017-ci ildə neftin qiymətinin aşağı olmasına baxmayaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına görə dövlət büdcəsində 4,5 milyard dollar artım olmuşdur. Yəni qeyri-neft sektorunun məhsul istehsalında 2,4% artmış, neft sektoru isə 5,1% azalmışdır. Qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalında 35,7 milyard manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Məhsul istehsalının 69,9% mədənçıxarmaya, 24,9% emal sektoru, 4,4% elektrik enerjisi, buxar, qaz və 0,8% tullantıların təmizlənməsi tutur.

Ümumi Daxili Məhsulumuz valyuta ehtiyatımıza bərabərdir xarici dövlət borcumuz 20%-dən aşağıdır.

Azərbaycan 2017-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş 12 milyondan çox vəsaitin sosial iqtisadi sahənin inkişafı üçün sərf edilmişdir. Bu vəsaitin 5 milyondan çox vəsait yəni 43,4% qeyri-neft sektoruna sərf edilmişdir və bundan başqa 7,4% investisiyanın həcmində artım olmuşdur.

SSRİ dövründə Azərbaycanda iqtisadiyyat tənəzzülə uğradı və müstəqil iqtisadiyyatımız yox idi. Müstəqillik əldə etdikdən sonra 1996-cı ildən başlayaraq iqtisadiyyatda artım başlamışdır. Həmin dövrlərdə iqtisadiyyatın artmasının ən böyük səbəbi neft-qaz sahəsinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar idi. Son illərdə iqtisadiyyatın əsasəndə makroiqtisadi göstəricilərin artmasının səbəbi isə qeyri-neft sektorunun inkişafıdır.

Azərbaycanda neft sektorunun inkişafı həm də qeyri-neft sektorunun günü gündən inkişaf etməsi ölkəmizdə makroiqtisadi göstəricilərin artımı deməkdir. 2010-cu ildən cari ilə kimi Milli Hesablar Sistemində, əsasəndə son istehlak xərclərində, ev təsərrüfatlarının istehlakı, dövlət idarələrinin istehlakı, fərdi istehlak, kollektiv istehlak, ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının istehlakı, ümumi yığım, əsas fondların ümumi yığım, əsas dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi və idxala görə ÜDM-də artım olmuşdur. Yalnız xalis ixracda azalma olmuşdur.

2010-cu ildən 2016-cı ilə kimi Ümumi Daxili Məhsulun İstifadəsinin cari qiymətlərlə statistik təhlil etdikdə son istehlak xərcləri, ev təsərrüfatlarının istehlakı, dövlət idarələrin istehlakı, fərdi istehlak, kollektiv istehlak, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının istehlakı, ümumi yığım və idxalda artmalar olmuşdur. Yalnız xalis ixracda 2010-2011-ci illərdə artım olmuş sonrakı illərdə yəni, 2012,2013,2014-cü illərdə azalmış 2015 və 2016-cı illərdə yenidən artmışdır.

2015 və 2016-cı illəri müqayisə etmək üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə etməliyik.

Cədvəl 3.4.

2015-2016-cı illə ÜDM istifadəsi (cari qiymət, mln manat)

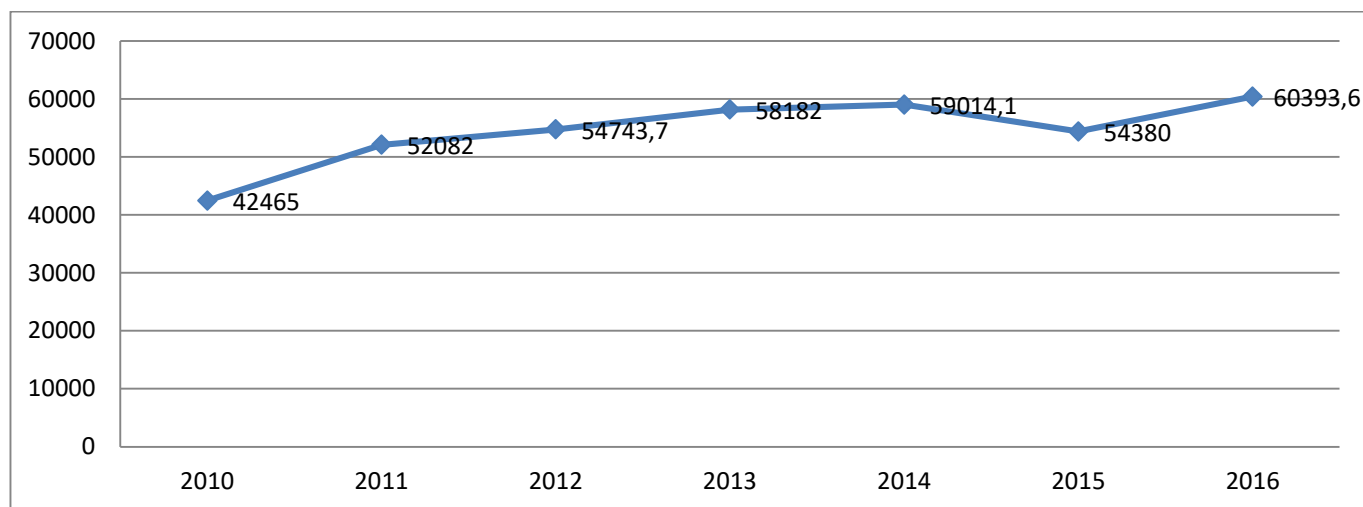
	2015	2016
<i>Son istehlak xərcləri</i>	37575,7 0	42853,0 0
<i>Ev təsərrüfatlarının istehlakı</i>	30595,3 0	34641,0
<i>Dövlətlərin istehlakı</i>	6747,60	7934,00
<i>Fərdi istehlak</i>	2573,40	2973,80
<i>Kollektiv istehlak</i>	4174,20	4960,20
<i>Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının istehlakı</i>	232,80	278,00
<i>Ümumi yığım</i>	15179,4 0	15056,0 0
<i>Əsas fondların ümumi yığımı</i>	15131,4	14992,0
<i>Əsas dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi</i>	48,0	64,0
<i>Xalis ixrac</i>	1624,90	1678,60
<i>İxrac</i>	20552,8 0	28054,0
<i>İdxal</i>	18927,9 0	26375,4 0

Cədvəldəki məlumatlar əsasən biz 2015 və 2016-cı illəri faizlə müqayisə etsək görərik ki, son istehlak xərcləri 14% artmışdır. Ev təsərrüfatlarının istehlakı 13,22%, dövlət idarələrin istehlakı 17,58%, fərdi istehlak 15,55%, kollektiv istehlak 18,82%, ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının istehlakı 19,41%, əsas dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi 33,33%, xalis ixrac 3,30%, ixrac 36,49%, idxal 39,34% artmış və ümumi yığım 0,82%, əsas fondların ümumi yığımı isə 0,93% azalmışdır.

Ümumi Daxili Məhsul 2010-cu ildən 2016-cı ilə kimi ümumi olaraq cəmi aşağıdakı qrafikdən görmək mümkündür.

Qrafik 3.4.

Ümumi Daxili Məhsulun istifadəsi (cari qiymətlərlə, mln.manat)



Yuxarıdakı qrafikdəndə görüldüyü kimi Ümumi Daxili Məhsulun istifadəsinin milyon manatla müqayisə etdikdə 2010-cu ildən 2014-cü ilə kimi az da olsa artım olmuş ancaq 2015-ci ildə kəskin azalma 2016-cı ildə isə yenidən artım özünü göstərmişdir.

FƏSİL3.2. Milli hesablar Sistemində makroiqtisadi göstəricilərin təhlil edilməsi

Ölkənin statistik məlumatlarının müqayisə edilməsi üçün həmin ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə edilir və bunlara əsasən iqtisadi fəaliyyətinin sosial-iqtisadi vəziyyətini, Milli Hesablar Sisteminin tətbiq edilməsi sosial-iqtisadi inkişafı, ən mühüm göstəricilərin hesablanması və müqayisə edilməsi üçün şərait yaradır. Milli Hesablar Sistemində əsas makroiqtisadi göstəricilərdən biri ÜMM və ÜDM-dür. Bu göstəricilərə əsasən ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini müqayisə etmək olar. ÜDM və ÜMM əsasən ölkənin inkişaf səviyyəsini, xarici ölkələrlə əlaqəsini, inkişaf meyilliyini izləməyə kömək edir, ölkənin artım və ya azalma tempini və

iqtisadi potensialını öyrənmək üçün tətbiq edilir. Ölkənin ÜDM –nin iqtisadi göstəricilərinə əsasən büdcə kəsri, büdcə kəsrinin ÜDM ilə müqayisəsi və müqayisəyə əsasən fiskal siyasət, enerji resurslarının istehlakı və enerji resurslarının ÜDM ilə müqayisəsinin enerji resurslarının səmərəliliyi, iqtisadi potensialının artırılması, sosial siyasətin müəyyən edilməsi və s. müqayisə etmək və statistik təhlil etmək mümkündür.

ÜDM və ÜMM Milli Hesablar Sisteminin əsas göstəricilərindəndir. Ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin müqayisəsinə və təhlili üçün istifadə olunan əsas hesablar sistemidir. ÜDM dedikdə ölkə daxilində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin nəticəsidir. ÜMM isə ölkə daxilində və ölkədən kənar təsərrüfat subyektlərinin ümumi gəlirlərini göstərir. Ümumiləşdirsək ÜDM və ÜMM göstəriciləri ölkə daxildə və ölkə daxili və ölkədən kənar fəaliyyət cəmidir. Buna görə də iki göstəricinin ümumi cəmi bir birindən fərqlənir.

Əgər biz ÜDM və ÜMM arasındakı fərqi hesablasaq o zaman xaricdən daxil olan ilkin gəlirələrin saldosunu alarıq

Ümumi Milli Məhsul - Ümumi Daxili Məhsul = Xaricdən daxil olan ilkin gəlirlər

Ölkənin iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi fəaliyyətində aparılan dəyişikliklər həm ÜDM-də həm də ÜMM-də dəyişiklik olmasına səbəb olur. Əsas dəyişiklik ÜDM-da müşahidə edilir.

Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər indeksini 2014, 2015, 2016-cı illərdə aşağıdakı cədvəllə baxa bilərik:

Cədvəl 3.5.

Əsas sosial iqtisadi göstəricilər (mln manat: cari qiymətlər)

Göstəricilər	2013	2014	2015	2016
Ümumi Daxili Məhsul	105,8	102,8	101,1	96,9
Sənaye məhsulu	101,8	99,3	102,4	99,5
Kənd təsərrüfatı məhsulu	104,9	97,4	106,6	102,6

Kapital qoyuluşu	115,1	98,3	88,9	78,2
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması	103,4	101,9	100,2	100,0
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması	108,0	104,7	103,5	102,0
Bütün mənbələr üzrə üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi cəmi	109,9	110,0	110,9	101,5
İaşə dövriyyəsi	116,0	118,2	114,0	100,1
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər	108,2	107,2	105,1	98,9
Orta aylıq nominal əmək haqqı	106,7	104,6	105,0	106,8
Əhalinin gəlirləri	108,0	105,1	105,8	108,7
Əhalinin xərcləri	114,1	109,9	113,5	113,8
Əhalinin sərəncamda qalan real gəlirləri	104,7	103,7	102,2	96,8
İstehlak qiymətləri indeksi	102,4	101,4	104,0	112,4
Sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi	96,1	94,9	69,4	127,5

Yuxardakı cədvəldəndə görüldüyü kimi 2013-2016-cı illərdə Azərbaycanda ÜDM göstəricilərində dəyişikliklər olmuşdur. Təhlil göstərir ki, bəzi göstəricilərdə artım olmuş bəzilərdə isə azalma.

Ümumilikdə nəzər salsaq sənaye məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları 2013-cü ildə artmış, 2014-cü ildə azalmış, 2015-ci ildə artmış, 2016-cı ildə azalmışdır. Kapital qoyuluşu, nəqliyyat sektorunda yük daşımalar, nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınmaları, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, əhalinin sərəncamda qalan real gəlirləri ilbəil azalmışdır. Bütün mənbələr üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 2013-cü ildə, 2014-cü ildə, 2015-ci ildə artmış ancaq 2016-cı ildə digər illərlə müqayisədə azalmışdır. İaşə dövriyyəsi 2013-cü və 2014-cü illərdə artmışdır. Lakin 2015-ci ildə 4,2% azalmış 2016-cı ildə 2015-ci ilə nisbətən 13,9% azalma olmuşdur. Orta aylıq nominal əmək haqqı, əhalinin gəlirləri, əhalinin xərcləri, istehlak qiymətləri indeksi 2013, 2014-cü illərdə artım olmuşdur. 2015-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə azalmış 2016-cı ildə isə artım özünü göstərmişdir. Sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi 2013, 2014, 2015-ci illərdə azalmışdır. Əsasəndə 2015-ci ildə 25,5% azalma yəni 2014-cü ildə 94,9% 2015-ci ildə 69,4% olmuşdur. Ancaq 2016-cı ildə təxminən 2 dəfə artım olmuşdur. Saydığımız ÜDM göstəricilərində ən çox artım sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksində müşahidə olunur. 2016-cı ilə ayrılıqda baxsaq ən az göstərici kapital qoyuluşuna aiddir. Ən çox artım isə sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksində özünü göstərir. Ardıcıl olaraq baxsaq sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymət indeksi 127,5%, əhalinin xərcləri 113,8%, istehlak qiymətləri indeksi 112,4%, əhalinin gəlirləri 108,7%, orta aylıq nominal əmək haqqı 106,8%, kənd təsərrüfatı məhsulları, nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınmaları 102,0%, bütün mənbələr üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 101,5%, iaşə dövriyyəsi 100,1%, nəqliyyat sektorunda yük daşınması 100,%, sənaye məhsulu 99,5%, əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər 98,9%, əhalinin sərəncamında qalan real gəlirlər 96,8% və nəhayət kapital qoyuluşu 78,2% təşkil etmişdir.

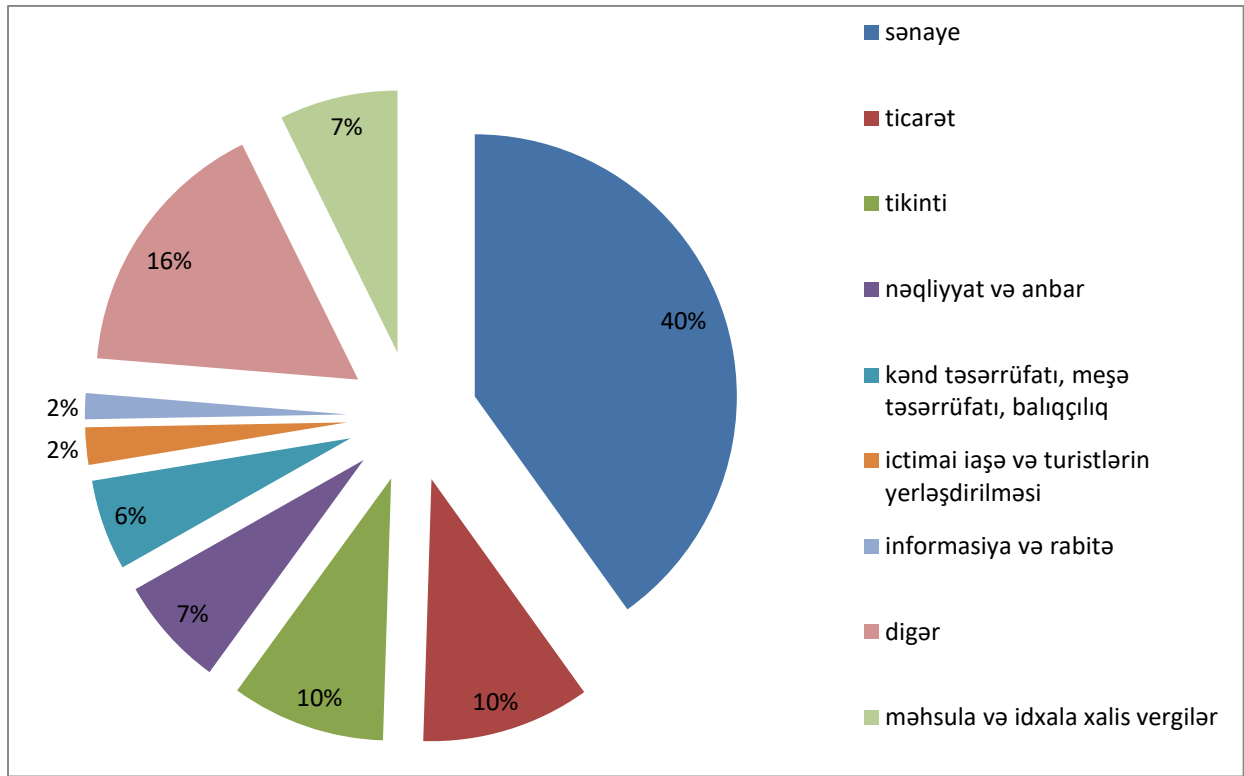
Ümumi Daxili Məhsulu ümumi nəzərə yetirsək 2013-cü ildə 2012-ci ilə nisbətən 3,6% artım olmuşdur. 2014-cü ildə 2013-cü illə müqayisədə 3% azalmışdır. 2015-ci ildə isə 1,7% azalmışdır. Ümumilikdə götürsək ölkəmizdə ÜDM göstəricilərinin azalması dünyada baş verən iqtisadi böhranın təsiri çox olmuşdur. 2017-ci ilin məlumatlarına əsasən keçən illə müqayisədə qeyri-neft bölməsində istehsal olunmuş

əlavə dəyər 1,7% artmış, neft-qaz sektorunda isə 6,6% azalma olmuşdur. 2017-ci ilin birinci yarısında 31310,6 milyon manat və əhalinin adambaşına düşən gəliri 7205,0 manat dəyərində ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir.

Azərbaycanda Ümumi Daxili Məhsulda qeyri-dövlət dedikdə sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, ticarət və xidmətlər, nəqliyyat, rabitə və sosial və sair xidmətlər başa düşülür. 2017-ci ildə ÜMD qeyri-dövlət sahələrində istehsalı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Qrafik 3.10.

Azərbaycanda ÜDM payı ayrı-ayrı sahələrdə



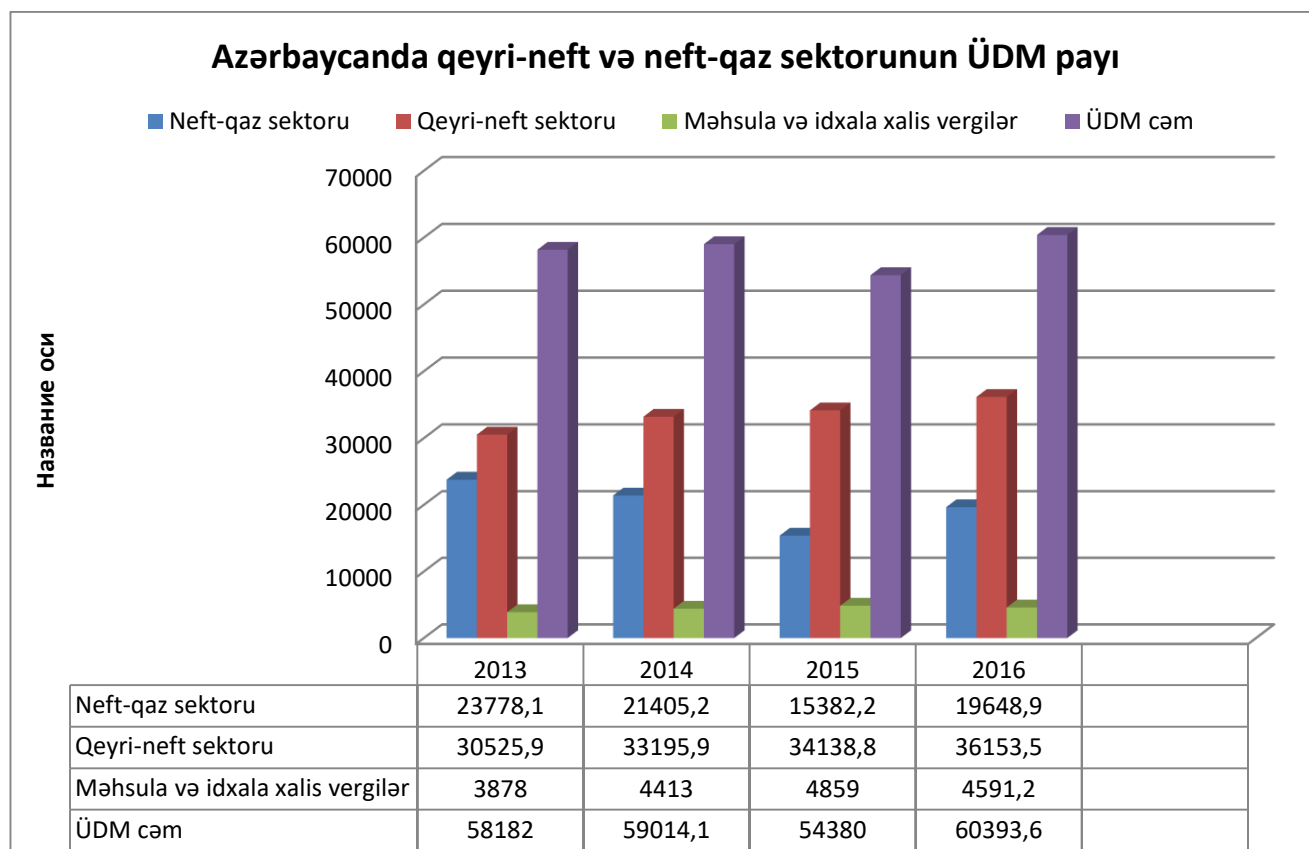
Yuxardakı qrafikdəndə görüldüyü kimi Azərbaycanda ÜDM 2017-ci ilin ən çox payı sənaye sahəsinə düşmüşdür. İnformasiya və rabitə isə ən az hissəyə malikdir. Əgər biz cədvəli faizlə nəzər yetirsək görürük ki, sənaye 40,1%, 16,4 % digər sənaye sahələri, 10,4% ticarət, 9,5% tikinti, 6,8% nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 7,3% məhsula və idxala xalis vergilər, 5,6% kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 2,3% ictimai iaşə və turistlərin yerləşdirilməsi 1,6% informasiya və rabitə təşkil etmişdir.

Azərbaycanda ÜDM 2016-cı ildə 69440,69 milyon manat olmuş və 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə 0,1% artışı və nəticədə 2017-ci ildə ÜDM-dən əldə olunan gəlir 70135,1 milyon manat olmuşdur. Ümumilikdə nəzər yetirsək ÜDM-un 2017-ci ildəki payının 62,8%-i qeyri-neft sektorunun payına düşür. Digər hissəsi yəni 37,2%-i neft və qaz sahəsi təşkil edir. Bununlada görürük ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektoru ilbəl inkişaf etmiş və ÜDM yarından çox hissəsini təşkil etmişdir.

2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə neft sektorunda 5% azalma olmuşdur. Qeyri-neft sahəsində 2,7% artım olmuşdur. 8,5% nəqliyyat və anbar təsərrüfatında, 6,6% informasiya və rabitə sahəsində, 5,9% ictimai iaşə və turistlərin yerləşməsi, 4,2% kənd təsərrüfatı, 2,5% nəqliyyat sahəsi, 1,5% sosial xidmət sahələrində artım olmuş və 3,8% əlavə dəyər artmışdır.

Ölkəmizdə ilbəl qeyri-neft sektorunun payı artmaqdadır və Azərbaycan bunun üçün tədbirlər görür, yeni qərarlar qəbul edilir və tətbiq olunur və yeni istehsal sahələri artırılır. Aparılan bazar iqtisadiyyatı bütün sahələrində müsbət nəticələr vermiş və makroiqtisadi göstəricilərin formalaşması həmin sahələrin rolunu xeyli artmışdır. Biz Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun və neft-qaz sektorunun ÜDM-də payını aşağıdakı cədvəldə görə bilərik.

Azərbaycan qeyri-neft və neft-qaz sektorunun ÜDM payı



Əgər biz Azərbaycanda ÜDM payının qeyri-neft və neft-qaz məhsullarının payını müqayisə etsək qeyri-neft sektorunun 2013, 2014, 2015, 2016-cı illərdə çox olduğunu görürük. Azərbaycanda ÜDM-un artım tempinin baxsaq 2012-ci ildə 102,2% ÜDM-də artım tempi olmuşdur. 2013-cü ildə ÜDM 105,8% müşahidə edilmişdir və 2012-ci illə müqayisədə 3,6% artım olmuşdur. 2014-cü ildə isə keçən illə müqayisədə 3% azalma olmuşdur. Azalma olan sahələrə ayrılıqda baxsaq neft-qaz sektoru 2013-cü ildə 100,9% təşkil etmiş ancaq 2014-cü ildə 97,1% olmuşdur və bu 3,8% azalma deməkdir. Bundan başqa qeyri-neft sektoru 2013-cü ildə 109,9% 2014-cü ildə isə 107,0% təşkil etmişdir və nəticədə 2,9% azalmışdır. 2013-cü ildə məhsula və idxala vergilər 108,5% təşkil etmişdir ancaq 2014-cü ildə 104,9% olmuşdur və 3,6% azalmışdır. ÜDM-də hər bir göstəricinin keçən illə müqayisədə azalması ÜDM ümumi cəminin 3% azalması ilə nəticələnmişdir. 2015-ci ilə baxsaq 1,7% azalma olmuşdur.

Ayrı-ayrı göstəricilərini müqayisə etsək görərik ki, yalnız neft-qaz sektorunda 3,5% artım olmuşdur. Qeyri-neft sektorunda 5,9% və məhsula və idxala xalis vergilər 1,2% azalma müşahidə edilmişdir. Nəhayət 2016-cı ilə baxsaq 2015-ci illə müqayisə etsək 4,2% yenidən azalma olmuşdur. Neft-qaz sektorunda 0,5%, qeyri-neft sektorunda 5,5% və məhsula və idxala xalis vergilər isə 8,1% azalmışdır. 2012 və 2016-cı illəri müqayisə etsək 4 il ərzində ÜDM 5,1% azalmışdır. Ancaq ümumilikdə götürsə 2012-2016-cı illərdə ÜDM payı ən çox qeyri-neft sektorunda müşahidə edilmişdir və ən az isə məhsula və idxala vergilərdə.

Azərbaycanda ÜDM-un artım tempi ilə müqayisə etdik indi isə dinamika ilə müqayisə edək. 2012-ci ildə Azərbaycanda ÜDM dinamikası 102,2% 2013-cü ildə 105,8%, 2014-cü ildə 102,2%, 2015-ci ildə 101,1%, 2016-c-cı ildə 96,9% olmuşdur.

ÜDM kimi ÜMM da Milli hesablar Sisteminin əsas göstəricilərindən biridir. ÜMM dedikdə ölkə ərazisində və ölkədən kənar başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların fəaliyyəti nəzərdə tutulur. ÜMM-un tərkibinə işçilərin əmək haqqı, istehsala və idxala vergilər, idxal,subsidiya, ümumi mənfəət, bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsula qalan dünyadan alınmış əmək haqqı, qalan dünyaya verilmiş əmək haqqı, mülkiyyətdən alınmış gəlirlər, mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər, ilkin gəlirlərin ümumi qalığı, alınmış cari transferlər, verilmiş cari transferlər, sərəncamda qalan ümumi gəlir, əsas fondların istehlakı və s aiddir. Aşağıdakı cədvəldə ÜMM 2013-2016-cı illər üzrə cari qiymətlər aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

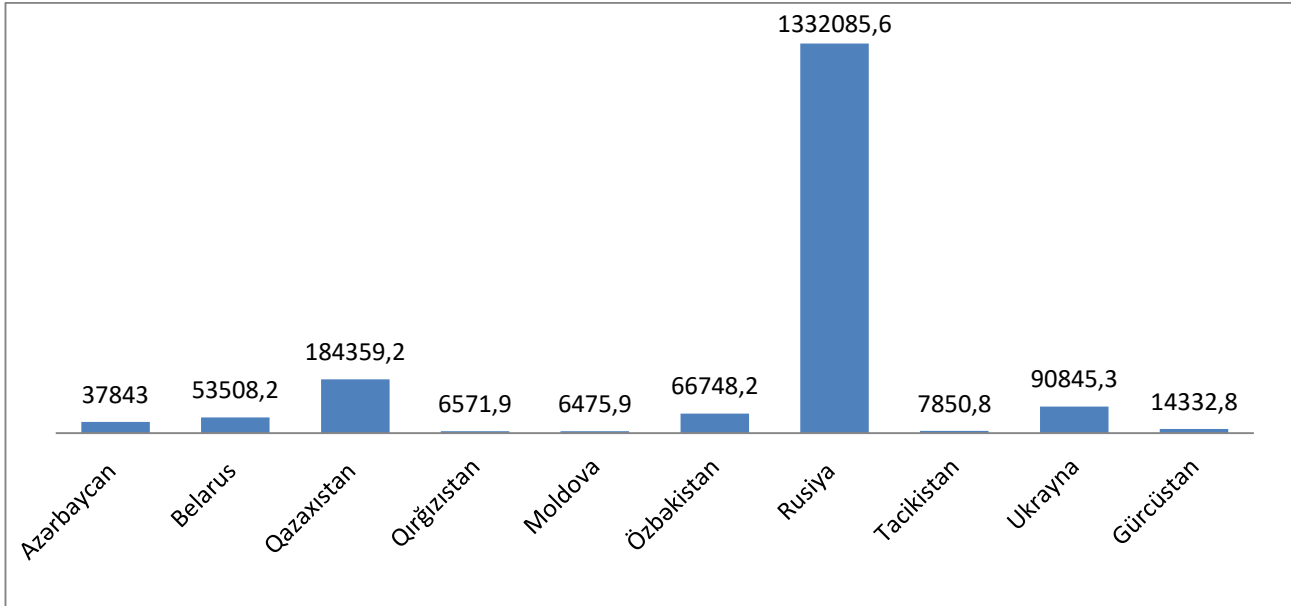
Cədvəl 3.6.

ÜMM tərkibi (cari qiymətlər, milyon manatla)

	Əməliyyatlar və balanslaşdırıcı maddələr	2013	2014	2015
1	İşçilərin əmək haqqı	10077,0	10560,5	10965,0
2	İstehsala və idxala vergilər	4415,7	4851,7	5424,2
3	Məhsula və idxala	4036,8	4601,8	5036,9

4	Ümumi mənfəət	43848,1	43790,7	38168,7
5	Bazar qiymətlərində ümumi daxili məhsul	58182,0	59014,1	54380,0
6	Qalan dünyada alınmış əmək haqqı	431,1	440,5	431,7
7	Qalan dünyada verilmiş əmək haqqı	174,9	224,7	359,4
8	Mülkiyyətdən alınmış gəlirlər	715,4	1205,8	1201,3
9	Mülkiyyətdən verilmiş gəlirlər	3865,2	3113,3	3012,4
10	İlkin gəlirlərin ümumi qalığı	55288,4	57322,4	52641,2
11	Alınmış cari transferlər	1695,4	1819,1	1657,1
12	Verilmiş cari transferlər	1287,4	1275,1	1031,5
13	Sərəncamda qalan ümumi gəlir	55696,4	57866,4	53266,8
14	Əsas fondların istehlakı	2617,8	3466,3	3643,3
15	Sərəncamda qalan xalis gəlir	53078,6	54400,1	49623,5

Azərbaycanın MDB ölkələri ilə Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Özbəkistan, Rusiya, Tacikistan, Ukrayna, Gürcüstanla müqayisədə ÜDM cəmi illər üzrə müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə aydın görünür. ÜDM bütün ölkələrin iqtisadi fəaliyyətinin sosial-iqtisadi inkişaf etdirilməsinin ən əsas göstəricisidir. Bir çox ölkələr ÜDM göstəricilərinə əsasən digər ölkələrlə müqayisə olunur. Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətin digər ölkələrlə müqayisəsini əsasəndə MDB ölkələri ilə müqayisədə ÜDM miqdarını aşağıdakı cədvəldə görmək mümkündür.

MDB ölkələrində ÜDM payı (2016-cı il)

Yuxarıdakı cədvəl 2016-cı ilin MDB ölkələri ilə müqayisəsinə baxsaq görərik ki, Rusiya digər ölkələr içərisində 1332085,6 milyon dollarla MDB ölkələr içərisində birincidir. Qazaxıstan 184359,2 milyon dollar ikinci olmuşdur. 90845,3 milyon dollarla Ukrayna üçüncü 66748,2 milyon dollarla Özbəkistan dördüncü, 53508,2 milyon dollarla Belarusya beşinci və 37843,0 Azərbaycan altı yerdə qərarlaşmışdır. Türkmənistan 35680,0 milyon dollar, Gürcüstan 14332,8 milyon dollar, Tacikistan 7850,8 milyon dollar və az fərqlə Qırğızıstan 6571,9 milyon dollar və 6475,9 milyon dollarla Moldova tutmuşdur. Yuxarda göstərilən cədvəldə hər bir ölkənin ÜDM göstəricisi dollarla ilə göstərilmişdir. Buna görə də ölkələrin vahid pul sistemi ilə göstərilməsi müqayisəsinə dəqiqliklə etməyə şərait yaradır.

Milli Hesablar Sistemində əsas makroiqtisadi göstəricilərin təhlil edilməsi və müqayisə edilməsi həmin ölkədə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sosial-iqtisadi fəaliyyətin nəticələri, həyat səviyyəsini, istehlakın və istehsalın, yığım potensialını, investisiya qoyuluşunu, maliyyələşmə imkanlarının artmasını və s. göstərilir.

FƏSİL 3.3. Milli Hesablar Sistemində əhali gəlirlərinin müqayisəsi

Cəmiyyət üzvlərinin maddi, mənəvi və sosial tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsi həyat səviyyəsi adlanır. Hər bir ölkənin həyat səviyyəsi dedikdə onun cəmiyyət üzvlərinin vəziyyəti, həyat səviyyəsi nəzərdən keçirilir. Əvvəllər bütün ölkələr müxtəlif göstəricilərə əsasən həyat səviyyəsini müəyyən edirdilər. Hal-hazırda bütün ölkələr BMT tərəfindən qəbul edilən qaydalar əsasında həyat səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Həyat səviyyəsinin göstəriciləri əsasən doğum, ölüm, sanitariya-gigiyenik şərait, əhalinin gəlirləri və xərcləri, sosial təminat, gəlir və xərclər və s. aiddir. Bunlardan başqa əmək və məişət şəraiti, təhsil səviyyəsi, əhalinin mədəniyyəti və istirahət anlayışları insanların tələbatının ödənilməsi nəzərdə tutulur. Əhalinin əldə etdiyi gəlirlər ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Milli gəlirin yenidən bölgüsü və bölgüsü nəticəsində törəmə və ilkin gəlirlər formalaşır. Bunun əsas səbəbi əhalinin, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin formalaşması, təsnifatı və sairədir. Milli gəlir əhali gəlirlərinin məhsul, pul, xidmət şəklində cəmiyyət üzvlərinin sərəncamda qalan gəlirlər hissəsi nəzərdə tutulur. Milli gəlirin əsas mənbələri əhalinin malik olduğu sərvət, dövlət və təşkilatlar ödəmələridir və əhalinin bir hissəsi dövlət və başqa təşkilatlar transfer şəklində gəlir əldə edirlər.

Belə nəticəyə gəlirik ki, Milli hesablar Sistemində əsas makroiqtisadi göstəricilərin artımı və azalması əhali gəlirlərinə təsir edir. Milli Hesablar Sistemi əhali gəlirlərinə, əhalinin həyat səviyyəsinə, yoxsulluq və başqa nəticələrin ölkə gəlirləri ilə, makroiqtisadi göstəricilər ilə sıx əlaqədardır.

Milli Hesablar Sistemində əhali gəlirlərinin göstəricilərinə ilkin gəlirlər, işçilərə əmək ödənişləri, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər, mülkiyyətdən gələn gəlirlər, alınmış cari və əsaslı transferlər, xərclər cəmi, son istehlak xərcləri, ödənilən cari transferlər, qənaətlər, qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımı, maliyyə aktivləri, əhalinin hər nəfərinə düşən yığımlar aiddir. Milli Hesablar Sistemində əhali gəlirlərini və xərclərini aşağıdakı cədvələ əsasən müqayisə etmək mümkündür.

Cədvəl 3.7.

Əhalinin gəlirləri və xərcləri (cari qiymətlərlə, mln. manat)

Göstəricilər / illər	2002	2005	2008	2011	2014	2017
Gəlirlər-cəmi	5018,6	8063,6	20735,4	30524,6	39472,2	49162,9
İlkin gəlirlər	3948,8	6394,2	16979,5	26861,9	35363,4	43591,5
İşçilərə əmək ödənişləri	1262,1	2954,8	5871,7	8020,0	10776,1	12099,3
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər	2683,6	3432,6	10881,3	18543,9	23375,9	30902,1
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	3,1	6,8	226,5	298,0	1211,4	905,3
Alınmış cari və əsaslı transferlər	1069,8	1669,4	3755,9	3662,7	4108,8	5571,4
Xərclər-cəmi	4171,2	6508,7	15891,9	22184,0	30799,6	45152,5
Son istehlak xərcləri	3740,2	5532,6	13286,2	19216,0	26582,6	40119,6
Ödənilən cari transferlər	431,0	976,1	2321,7	2619,5	3528,0	4179,6
Qənaətlər	847,4	1554,9	4843,5	8340,6	8672,6	4010,4
Qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımı	118,7	477,8	478,2	1165,3	2243,1	1304,8
Maliyyə aktivlərinin yığımı	728,7	1077,1	4365,3	7175,3	6429,5	2705,6
Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirləri	618,8	962,2	2378,3	3371,7	4192,4	5050,5

Əhali gəlirləri və xərclərinin cari qiymətlərinin milyon manatla 2002, 2005, 2008, 2011, 2014, 2017-ci illər ərzində silsiləvi olaraq müqayisə edək. Təhlil göstərir ki, gəlirlər cəmi 2002-ci illə 2005-ci ili müqayisədə 2005-ci ildə 1,5 dəfə artıb. 2008-ci

ildə 2005-ci ilə nisbətə 2,5 dəfə, 2011-ci ildə 1,5 dəfə, 2014-cü ildə 1,3 dəfə, 2017-ci ildə isə 1,2 dəfə artım olmuşdur. İlkin gəlirlər 2005-ci ildə 2002-ci illə müqayisədə 1,6 dəfə, 2008-ci ildə 2,6 dəfə, 2011-ci ildə 1,6 dəfə 2014-cü ildə 1,3, 2017-ci ildə isə 1,2 dəfə artım olmuşdur. Ümumilikdə nəzər salsaq görərik ki, 2002, 2005, 2008, 2011, 2014, 2017-ci illərdə hər il artım olmuşdur.

2002-ci illə 2017-ci illərdə artıma baxsaq Gəlirlər cəmi 9,8 dəfə artmışdır, ilkin gəlirlər 11,03 dəfə, işçilərə əmək ödənişi 9,6 dəfə, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər 11,5 dəfə, mülkiyyətdən gələn gəlirlər 292 dəfə, alınmış cari və əsaslı transferlər 5,2 dəfə, xərclər cəmi 10,8 dəfə, son istehlak xərcləri 10,7 dəfə, ödənilən cari transferlər 9,7 dəfə, qənaətlər 4,7 dəfə, qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımı 11 dəfə, maliyyə aktivlərinin yığımı 3,7 dəfə, əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlər 8,2 dəfə artmışdır.

Ölkənin gəlirlər dövriyyəsi iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır və gəlirlər axını bəzi hesablarda qeyd olunur. Əhali gəlirlərində İlkin gəlirlər institusional vahidlərin və aktivlərin istehsalı prosesində iştirak nəticəsində daxil olan gəlirlərdir. İlkin gəlirlərin müəyyən edilməsi həmin ölkənin milli gəlirini müəyyən edilməsi ilə sıx bağlıdır.

İlkin gəlirlər 2002, 2005, 2008, 2011, 2014, 2017-ci illər üzrə silsiləvi qaydada baxsaq 2005-ci ildə 1.62 dəfə artım olmuşdur. Belə nəticəyə gəlirik ki, 2008-ci ili 2005-ci illə müqayisədə 2,65 dəfə artmışdır. 2011-ci ildə 1,58 dəfə artım olmuşdur. Ancaq 2008-ci ildəki artımla müqayisədə az artım olmuşdur. 2014-cü ildə əhlinin gəlir və xərcləri 35363,4 milyon manat olmuşdur. 2011-ci ildə isə 26861,9 milyon manat və 2014-cü ildə 2011-ci ilə nisbətən 1,32 dəfə artmışdır. 2017-ci ildə əhalinin gəlirləri və xərcləri 43591,5 milyon manat olmuşdur və 2014-cü illə müqayisədə 1,23 dəfə artmışdır.

Transferlər əməliyyatlar nəticəsində institusional vahidlərin xidmət, mal, aktivlər verir. Qarşılığında ekvivalent əldə etmir. Gəlir və əmlaka vergilər, sosial sığorta ödəmələr, dövlət büdcəsindən sosial yardımlar transfer gəlirlərə aiddir. Natural, pul, cari və kapital formasında transferlər ola bilər.

Alınmış cari və əsaslı transferlər 2017-ci ildən silsiləvi qaydada müqayisə edək. 2002-ci ildə 1069,8 milyon manat, 2005-ci ildə 1669,4 milyon manat, 2008-ci ildə 3755,9 milyon manat, 2011-ci ildə 3662,7 milyon manat, 2014-cü ildə 4108,8 milyon manat, 2017-ci ildə isə 5571,4 milyon manat əhalinin gəlirləri və xərcləri olmuşdur. Silsiləvi müqayisə etsək 2005-ci ildə 1,56 dəfə, 2008-ci ildə 2005-ci illə müqayisədə 2,25 dəfə, 2011-ci ildə 2008-ci illə nisbətən 0,97 dəfə və 2014-cü ildə 1,12 dəfə, 2017-cü ildə isə 1,35 dəfə əhalinin gəlirləri və xərclərində artım olmuşdur.

Əhali gəlirləri və xərclərində ödənilən cari transferləri illər üzrə müqayisə edək. 2002-ci ildə 431,0 milyon manat, 2005-ci ildə 976,1 milyon manat, 2008-ci ildə 2321,7 milyon manat, 2011-ci ildə 2619,5 milyon manat, 2014-cü ildə 3528,0 milyon manat, və 2017-ci ildə 4179,6 milyon manat olmuşdur. Silsiləvi müqayisədə 2005-ci ildə 2,26 dəfə, 2008-ci ildə 2,37 dəfə, 2011-ci ildə 1,13 dəfə, 2014-cü ildə 1,35 dəfə, 2017-ci ildə 1,18 dəfə artım olmuşdur.

Gəlirlər ölkənin sosial-iqtisadi fəaliyyətində mühüm rol oynayır. İqtisadi səviyyədə gəlirin artması institusional vahidlərin və iqtisadi dinamikanın inkişafına təsir göstərir. İnstitusional vahid dedikdə müəssisə, təşkilat, ev təsərrüfatı nəzərdə tutulur.

Gəlirlərin yaranması hesabında ölkədə yaradılan gəlirlərin ilkin bölgüsü sahəsində baş verir. Gəlirlərin yaranması hesabı istehsal amilləri və başqa formada yarana bilər. Milli Hesablar Sistemində ilkin gəlirlərin bölgüsündə yaranan gəlirlərin tapılması üçün mülkiyyətdən alınmış və verilmiş gəlirlərin məbləğini saldoya əlavə etmək lazımdır.

İqtisadi əməliyyatlar nəticəsində transfer əməliyyatların əsasəndə ilkin gəlirlərin saldosu dəyişir. Sosial-iqtisadi siyasətdə gəlirlərin təkrar bölgüsü baş verir və bunula da ilkin gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabında əks etdirilir. Hər il üzrə alınmış və verilmiş cari transferlərin saldosunu ilkin gəlirlərin bölgüsündən yaranan məbləğə əlavə etsək sərəncamda qalan ümumi gəlir göstəricisi alınır. Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadə edilməsi ölkədə qənaət və istehlaka yönəldilir. Qənaət və istehlak iqtisadi əməliyyatlar mühüm təsiri vardır və buna görə makroiqtisadi göstəricilərin həcm və dinamikası

digər iqtisadi göstəricilərə təsir göstərir. Milli Hesablar Sistemində sərəncamda qalan gəlirlərdən istifadə hesabında mühüm hesablar əks olunur.

Sərəncamda qalan gəlirlərin istifadə edilməsi hesabı ilkin gəlirlərlə alınmış cari və əsaslı transferlərin cəmidir. İlkin gəlirlər 2002-ci ildə 3948,8 milyon manat, alınmış cari və əsaslı transferlər 1069,8 milyon manat olmuşdur. 2002-ci ildə sərəncamda qalan gəlirlərdən istifadəsi 5018,6 milyon manat olmuşdur. 2005-ci ildə ilkin gəlir 6394,2 alınmış cari və əsaslı transferlər 1669,4 milyon manat olmuşdur. Sərəncamda qalan gəlirlər isə 8063,6 milyon manat təşkil etmişdir. 2008-ci ildə ilkin gəlirlər 16979,5 alınmış transferlər 3755,9 milyon manat ikisini cəmi sərəncamda qalan gəlir 20735,4 milyon manat olmuşdur. 2011-ci ildə sərəncamda qalan gəlirlər 30524,6 milyon manat təşkil etmişdir. Ayrıılıqda ilkin gəlirlər 26861,9 milyon manat, alınmış cari və əsaslı transferlər 3662,7 milyon manat olmuşdur. 2014-cü ildə ilkin gəlirlər 35363,4 milyon manat bə alınmış transferlər 4108,8 milyon manat ümumilikdə isə sərəncamda qalan gəlir 39472,2 milyon manat olmuşdur. 2017-ci ildə alınmış cari və əsaslı transferlər 5571,4 milyon manat ilkin gəlirlər 43591,5 milyon manat olmuşdur. 2017-ci ildə Sərəncamda qalan gəlirlərdən istifadəsi hesabı 49162,9 milyon manat olmuşdur. 2002, 2005, 2008, 2011, 2014, 2017-ci illərdə silsiləvi qaydada sərəncamda qalan gəlirlərdən istifadə hesabını müqayisə etsək 2005-ci ildə 2002-ci ilə nisbətən 1,61 dəfə artmışdır. 2008-ci ildə 2,25 dəfə, 2011-ci ildə 0,97 dəfə, 2014-cü ildə 1,12, 2017-c ildə isə 1,35 dəfə artmışdır.

Gəlirlərlərin axınını əks etdirən bütün göstəricilər iqtisadi dinamikada mühüm əhəmiyyəti vardır. Gəlirlər iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli və onların artımı ümumi iqtisadi artıma müsbət təsir göstərmişdir.

Bununlada bütün ölkələrdə həmçinin Azərbaycandada əhali gəlirlərində artımın olması əhalinin həyat səviyyəsinə böyük təsiri vardır. Azərbaycandahər il əhali gəlirlərinə və xərclərində hər il artım müşahidə olunmuşdur.

Əhalinin gəlirləri və xərcləri əvvəlki illərlə müqayisədə faizlə müqayisə etmək üçün 2016-cı illə 2017-ci illərin məlumatlarına əsasən müqayisə edək. Gəlirlərin cəmi 0,4 faiz 2016-cı illə müqayisədə azalmışdır. İlkin gəlirlər 0,6 faiz azalmışdır, işçilərə

əmək ödənişləri 1,5 faiz azalma, sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlər 0,9 faiz artmış, mülkiyyətdən gələn gəlirlər 26,1 faiz azalma, alınmış cari və əsaslı transferlər 0,5 faiz artma, xərclər cəmi 0,3 faiz azalma, son istehlak xərcləri 1 faiz, ödənilən cari transferlər 4,8 faiz azalma, qənaətlər 11,5 faiz azalma, qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımı 55,2 faiz artım, maliyyə aktivlərinin yığımı 35,2 faiz azalma, əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən 0,3 faiz azalma olmuşdur.

İqtisadiyyatın təsnifatlaşdırılması maliyyə aktiv və passivlərin, gəlir və xərclərin axınını öyrənmək üçün istifadə edilir və bunun üçün institusional vahid iştirak edir. İnstitusional vahid dedikdə hüquqi şəxs yəni sərbəst qərar qəbul edən, maliyyə ehtiyatlarını sərbəst idarə edən subyektir.

Azərbaycanda Milli Hesablar Sistemini iqtisadi sektorlar üzrə təsnifatlaşdırılır. İqtisadi sektorlar dedikdə maliyyə idarələri, qeyri-maliyyə idarələri, ev təsərrüfatı, xarici iqtisadi əlaqələr, dövlət idarələri nəzərdə tutulur.

Qalan dünya sektoru ilkin gəlirlərin ümumi qalığı, əmək ödənişləri və sərəncamda qalan gəlirlərin formalaşmasında təsir göstərir.

Hər bir sektorun institusional vahidləri hesablarının məlumatlarına əsasən ölkənin iqtisadi potensialı və artımının hər bir ayrı-ayrı sektorlarda qiymətləndirmət mümkündür.

İstehsal hesabın öyrənilməsi iqtisadi sahədə makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsinin öyrənilməsində və qiymətləndirilməsində əhəmiyyəti vardır. Ölkəni statistik təhlil edən zaman bu hesabları nəzərə almaq zəruridir.

Nəticə

MHS-nin makroiqtisadi göstəriciləri bütün dünyada iqtisadi fəaliyyəti, ölkənin analitik imkanlarını, sosial-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsini, təhlil və təsvir etmək üçün istifadə olunan əsas vasitədir. Makroiqtisadi göstəricilərə əsasən ölkənin statistik vəziyyəti təhlil olunur.

Dissertasiya işində Milli Hesablar Sisteminin makroiqtisadi modelinə əsasən ölkənin iqtisadi vəziyyəti araşdırılmış, cari və rəsmi məlumatlara əsasən təhlil aparılmış və iqtisadi vəziyyət müqayisə edilmiş və dissertasiya işində nəticələr göstərilmişdir. Dissertasiya işinə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür.

1. Dissertasiyada Milli Hesablar Sistemində təkrar istehsalının qarşılıqlı əlaqəsini, iqtisadiyyatın dinamikasının təhlili və s. makroiqtisadi göstəricilərin önəmi göstərir. MHS-də makro səviyyədə statistik modeli mal-əmtənin, xidmətlərin, qeyri-bazar xidmətlərinin, transferlərin anlayışları təsvir olunur. İqtisadi fəaliyyətinin makroiqtisadi kateqoriyalar: institusional vahid, sektor, daxili iqtisadiyyat, milli iqtisadiyyat, iqtisadi ərazi, rezident iqtisadi maraq mərkəzi, iqtisadi əməliyyatlar, subsidiya, iqtisadi istehsal, gəlir göstərilmişdir. Makroiqtisadi kateqoriyaları aydın izah olunmuş hər biri ayrı göstərilmişdir.

2. Milli Hesablar Sisteminin əsas vəzifələri göstərilmişdir. Yəni, statistikanın qurulması, iqtisadi fəaliyyətin ölçülməsi, bütün ölkələrdə ayrı-ayrı iqtisadi hadisələrin müqayisə edilməsinin önəmi göstərilmişdir. MHS yaranma və inkişaf tarixi, nəzəriyyənin önəmi, bir çox ölkələrə yayılması yazılmışdır. Bunlardan başqa Azərbaycanda MHS yaranma səbəbləri, yaranma tarixi, beynəlxalq təşkilatlara üzv olunmasını görmək mümkündür.

Beynəlxalq Standartlara üzv olması və onun maliyyə qaydalarından istifadə edilməsinin zərurəti aşağıdakı kimidir.

1. Statistik hesabların ümumi beynəlxalq səviyyədə olması beynəlxalq kapital bazarına uyğun olmasının əhəmiyyəti.

2. Hesabların beynəlxalq səviyyəyə uyğun formalaşması informasiyanın və onun faydalılığı ilə seçilir.

3. Milli Hesablar Sisteminin Beynəlxalq Standartlara uyğun olması ölkə ərazisində və dünyada resusrların əhəmiyyəti, istifadəsini müəyyən edilir.

3. Ölkənin iqtisadiyyatının artmasının önəmini istehsal prosesinin inkişaf etdirilməsidir. İstehsal prosesinin həyata keçirilməsi, həcmi, tərkibi, bölüşdürülməsinin önəmi göstərilmişdir. Xidmət sahəsinin quruluşu qruplaşdırılmış, iqtisadi sektorların hesabı, cari hesablar, yığım hesabları, aktiv və passiv balansların tərkibi göstərilmişdir. İstehsal hesabının, gəlirlərin yaranması hesabında, aktiv və passiv hesabları, MHS balanslaşdırıcı göstəriciləri, istehsal hesabı, məhsul və xidmətlər hesabı, gəlirlərin haranması hesabı, ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsi hesabı, gəlirlərin təkrar bölüşdürülməsi hesabı, sərəncamda qalan gəlirlərin istifadəsi hesabı, kapitalla əməliyyatlar hesabı, maliyyə hesabı, qalan dünya hesabı haqqında ümumi məlumat verilmişdir, hər birinin sxemi ayrıca göstərilmişdir və önəmi yazılmışdır.

4. Milli Hesablar Sisteminin əsas makroiqtisadi göstəriciləri statistikanın hesablanmasında böyük önəmi vardır və onların hesablama üsulları göstərilmişdir. Makroiqtisadi göstəricilərin ayrı-ayrılıqda vəzifələri, əhəmiyyəti, istehsalın və xidmətlərin fəaliyyətini göstərmək üçün ÜDM və ÜMM-dən istifadə edilir. ÜDM və ÜMM arasındakı fərq, onların əhəmiyyəti, hesablama üsulları, onların fərqləri, yaranması izah edilmişdir. Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərin istifadəsi tarixi, yaranma səbəbləri göstərilmişdir. ÜDM və ÜMM hesablanmasının makroiqtisadi göstəricilərinə əsasən hesablanması üsullar Xalis Daxili Məhsul, Xalis Milli Məhsul, Sərəncamda olan Ümumi Milli Gəlir, Sərəncamda Qalan Xalis Milli Gəlir, Xarici Ticarət qalığı, Milli Qənaət, Xarici Kreditləşmənin önəmi, hesablanma üsulları, vəzifələri göstərilir.

BMT tərəfindən qəbul edilən MHS-nin son istehlakı fərdi və ictimai təlabatı ödəmək üçün istifadə edilən maddi nemətlərin son istehlakı

göstərilmişdir. Faktiki son istehlak, son istehlak xərcləri, yığım və yığımın növləri yəni, neqativ yığım, sıfır yığım, pozitiv yığım izah olunmuşdur. İstehsal mərhələsində ÜDM sabit qiymətlərlə qiymətləndirilməsinin üsulları göstərilmişdir. Əsas dövrdə dəyərin müəyyən edilməsində fiziki həcm indeksində sabit qiymətlərlə qiymətləndirilməsi düsturlarından istifadə edilir, bu düsturlar Laspeyres, Paaşe, Fişer indeksləridir. Bu indekslər ölkənin statistikasının hesablanması, iqtisadi fəaliyyətdə artım-azalmanın müəyyən edilməsi, inkişafı, təhlil aparılması üçün geniş istifadə edilir. Həmçinin bu indekslər Azərbaycan iqtisadiyyatın beynəlxalq üsullara əsasən aparılmasının önəmi göstərilmişdir.

Bu indekslərdən başqa nisbi qiymət və nisbi miqdar indeksin hesablama düsturları yazılmışdır və bu düsturlarda çəkili hesabi orta kəmiyyət və harmonik orta kəmiyyət düsturlarından istifadə edilir.

5. Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyətin statistik təhlili göstərilmişdir. Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətinin güclənməsi, qlobal rəqabətdə iqtisadi yerinin olması, institusional vahidlərin fəaliyyəti, dünya bazarında yerinin olması əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda və digər ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətin artması üçün sahibkarlığın artması önəmlidir. Buna görə də sahibkarlıq fəaliyyətinin önəmi göstərilmişdir. Sahibkarlığın inkişafı üçün görülən tədbirlər, yaradılan qurumlar haqqında ümumi məlumat verilir. Azərbaycanın iqtisadi fəaliyyətinin artması üçün coğrafi şəraitin əlverişli olması, təbii sərvətlərlə zəngin olması, əsasəndə neft-qazla zəngin olması iqtisadiyyatın artımı üçün səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda dövlət proqramının tətbiqi planında iqtisadi rayonlara bölünmüşdür. Ölkəmiz 10 iqtisadi rayona bölünür. Onların hər birinin istehsal, sosial- iqtisadi fəaliyyəti, ərazi fərqləri vardır. İqtisadi rayonlarının fəaliyyətinin artırmaq üçün tədbirlər görülmüş və son 10 ildə Azərbaycanda iqtisadi rayonlarda artım müşahidə edilmişdir. Azərbaycanda iqtisadi rayonlarda məhsul istehsalı fiziki həcm indeksində 2011-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən 10,1 faiz artmışdır,

2012-ci ildə 5,9 faiz, 2013-cü ildə 9,6 faiz, 2014-cü ildə 9,7 faiz azalmış, 2015-ci ildə 4,8 faiz artmış, 2016-cı ildə 2,1 artmışdır.

Region üzrə adambaşına düşən məhsul stehsalı 2010-cu ildən 2014-cü ilə kimi artım olmuşdur yəni, 30,8 faiz artmışdır. 2015-cü ildə 9,27 faiz azalmışdır. 2016-cı ildə 12,05 faiz artmışdır. Bələ nəticə gəlirik ki, regionlarda adambaşına məhsul istehsalına görə yalnız 2015-ci ildə azalma olmuşdur.

Regionlarda son 10 ildə ÜDM artımı, xarici ticarət dövriyyəsi, idxal və ixracın, pensiyaların, valyuta ehtiyatlarının aylıq əmək haqqının əhali gəlirlərinin, büdcə gəlirlərinin, qeyri-neft ixracının artımı göstərilmişdir. Azərbaycanın iqtisadi rayonunda məhsul istehsalı fiziki həcm indeksi cari qiymətlə faizlə cədvəl şəkilində göstərilmişdir. Regionlarda adambaşına düşən məhsul istehsalı 2010-2016-cı illər üzrə qrafikdə ayrı-ayrılıqda müqayisə edilmişdir. İqtisadi rayonların fəaliyyətinin artımı və azalması göstərilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Azərbaycanda sahibkarlıq son 10 ildə inkişaf etmişdir, sayı artmış və fəaliyyət növləri çoxtərəfli olmuşdur.

2. Kiçik sahibkarlıqda yəni, kənd təsərrüfatında, əhaliyə sosial və səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi, təhsil, daşınmaz əmlak sahəsində, informasiya və rabitə, nəqliyyat, ticarət, tikinti və sənaye sahəsində artım olmuşdur.

3. Kənd təsərrüfatının heyvandarlıq sahəsində payı çox olmuşdur.

4. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarlıqda müəssisə və xidməti təşkilatlar üstünlük təşkil edir. İkinci yerdə isə kənd təsərrüfatı müəssisələrinə aiddir.

5. Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətdə ÜDM həcmində ilk yeri sənaye tutur.

Kənd təsərrüfatı sahəsində 2013-2016-cı illərdə nəzər salsaq görürük ki, ümumi məhsul 2014-cü ildə 2013-cü illə müqayisədə 8,36 faiz azalmış, 2015-ci ildə 7,84 faiz artmış, 2016-cı ildə 0,06 faiz azalmışdır.

Azərbaycanda ixrac olunan məhsulların həcmi göstərilmişdir. Məhsulların Azərbaycandan ixrac olunma sırasına görə İtalya 22,9% birinci, Türkiyə 12,7% ikinci, Rusiya 5% üçüncü olmuşdur.

Azərbaycandan idxal olunan məhsulların həcminə görə birinci yerdə Rusiya 17,3 %, ikinci yerdə Türkiyə 14,6%, Çin 9,7% üçüncü olmuşdur.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda idxalın və ixracın geniş və dayanıqlı olması, başqa ölkələrlə iqtisadi fəaliyyətinin güclü olmasının göstəricisidir və bununlada Azərbaycan 2017-ci ildə 183 ölkə ilə ticarət əlaqəsi qurmuşdur. Azərbaycan 176 ölkə ilə idxal və 114 ölkə ilə ixrac, 63 ölkə ilə həm idxal, həm də ixrac əlaqələri qurmuşdur.

6. Milli Hesablar Sisteminin makroiqtisadi göstəricilərin təhlil etdiyimiz zaman ölkənin iqtisadi fəaliyyəti təhlil edilir. Əsas makroiqtisadi göstəricilər: ÜDM və ÜMM müqayisə edilir. ÜDM və ÜMM müqayisə olunması ölkə iqtisadiyyatının önəmli göstəriciləri əsasən ölkənin xarici ölkələrlə əlaqəsini, İnkişaf meyilini, ölkədə artım və azalmanı, iqtisadi potensialı, büdcə kəsrini müqayisə etməyə imkan verir. Onların əsas fərqi ölkə daxilində və ölkədən kənar iqtisadi sahələrin ölçülməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycanda hər il ÜDM və ÜMM payında artım müşahidə edilmişdir.

Əsas-sosial göstəricilərin cari qiymətlərlə qiymətləndirilməsinə əsasən Azərbaycanda ÜDM göstəricilərində 2013-2016-cı illərdə bəzi göstəricilərdə artım, bəzi göstəricilərdə azalma müşahidə edilmişdir. Azərbaycanda ÜDM sənayenin payı 40%; sonradan sırayla ticarət 10%; tikinti 10%; nəqliyyat və anbar 7%; məhsula və idxala xalis vergilər 7%; kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq 6%; ictimai iaşə və turistlərin yerləşdirilməsi 2%; informasiya və rabitə 2%; digər sahələr ümumilikdə 16% təşkil edir.

Azərbaycanda qeyri-neft və neft sektorunun yəni: neft-qaz sektoru, qeyri-neft sektoru, məhsula və idxala xalis vergilərin ÜDM payı ümumilikdə 2013-cü ildə 58182 mln manat, 2014-cü ildə 59014,1 mln manat, 2015-ci ildə 54380 mln manat, 2016-cı ildə 60393,6 mln manat olmuşdur.

ÜMM 2013-2015-cı illərə əsasən cari qiymətlərlə müqayisəsi göstərilmişdir.

7. ÜDM vasitəsilə Azərbaycanın və ya başqa ölkələrin müqayisəsi mümkündür. Bu göstəricilərə əsasən Azərbaycanın və MDB ölkələrinin müqayisəsi aparılmışdır. 2016-cı ildə ÜDM payına görə ən çox olan ölkə Rusiya olmuşdur. Sonrakı sıralarda Qazaxıstan, Ukrayna, Belarus olmuşdur. Azərbaycan isə 10 ölkə içərisində 6-cı olmuşdur. Ölkələrin müqayisəsinə əsasən digər ölkələrdə və Azərbaycanda inkişafı aydın görmək olur.

8. Milli Hesablar Sistemində Makroiqtisadi göstəricilərə görə ÜDM və ÜMM müəyyən olunduğunu demişdik və bunlara əsasən ölkənin iqtisadi fəaliyyəti müəyyən olunur. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti əhalinin gəlirlərinə təsir edir. Bu o deməkdir ki, əhalinin gəlirləri çox olduqda onların sosial-iqtisadi vəziyyəti, həyat şəraitinin yaxşı olmasıdır. Azərbaycanda ÜDM göstəricilərinə əsasən əhali gəlirlərini müqayisə etsək görürük ki, ölkəmizdə hər il əhali gəlirlərində artım olmuşdur. Əhali gəlirləri və xərcləri dedikdə ilkin gəlirlər, işçilərə əmək ödənişləri, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər, mülkiyyətdən gələn gəlirlər, alınmış cari və əsaslı transferlər, xərclər cəmi, son istehlak xərcləri, ödənilən cari transferlər, qənaətlər, qeyri-maliyyə aktivlərinin yığımı, maliyyə aktivlərinin yığımı, əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlər aiddir.

Magistr işinin sonunda belə nəticəyə gəlmək olar ki, Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş Milli Hesablar Sistemi ölkə iqtisadiyyatında önəmli çoxdur. Milli hesablar Sistemi həm ölkənin həm də digər ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətində doğru qərarların qəbul edilməsi, tətbiq edilməsi, iqtisadiyyatda artımın və azalmanın olması, sosial-iqtisadi həyatında aparılan dəyişikliklər müəyyən edir və bunlara əsasən digər ölkələrlə müqayisəsi müəyyən edilir.

Bunlardan başqa Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş MHS ölkələrin bir-biri ilə iqtisadi əlaqələrin qurulmasında köməyi olur. Həyata keçirilən iqtisadi layihələr ölkə iqtisadiyyatında aktivlərinin və ehtiyat aktivlərinin artmasına və səmərəli istifadəsinə kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. www.stat.gov.az
2. A.C.Məmmədov, S.M.Yaqubov "Sosial-İqtisadi Statistika" Ali məktəblər üçün dərslik Bakı "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2008
3. Ə.İ.Əliyev Statistika Dərs vəsaiti. Bakı-2013
4. Rəsmi statistika haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu 2008-ci il
5. Европейская комиссия Международный валютный фонд Нью-Йорк, 2012 год Система национальных счетов 2008
6. <http://www.tuik.gov.tr>
7. "Azərbaycanda neft qazçıxarmanın tarixi". SOCAR. İstifadə tarixi: 8 December 2015.
8. Aysel Yaqubova. Azərbaycanın neft diplomatiyası: əfsanələr gerçəkləşir. Bakı: "Azər nəşr", 2004, səh. 2-162.
9. Steve LeVine. The Oil and the Glory: The Pursuit of Empire and Fortune on the Caspian Sea. "Random House", 2007, səh. 496.
10. Gulbrandsen, Lars H., and Arild Moe. "BP in Azerbaijan: A Test Case of the Potential and Limits of the CSR Agenda?". Third World Quarterly 28.4 (2007): 813–830.
11. Kaldor, Mary et al., eds.. "Oil and Conflict: The Case of Nagorno Karabakh". Oil Wars. Ed. Mary Kaldor et al.. Pluto Press, 2007. 157–182.
12. Ipek, Pinar. "Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security". Middle East Journal 63.2 (2009): 227–239.
13. "Azərbaycan Milli Hesablar" Az Res Dövlət Statistika Komitəsi 2017 Bakı-2017
14. Elsevər Kərimov, Bəşir Osmanov "İqtisadi Nəzəriyyə" 2004
15. Cabir Məmmədov. "Avrasiyanın islam dövlətləri". Bakı,2000.

Referat

Mövzunun aktuallığı-Milli Hesablar Sistemi cəmiyyətdə rəsmi statistika fəaliyyətinə xidmət edən dövlət idarəetmənin mühüm vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir, ölkənin sosial-iqtisadi prosesləri haqqında informasiyanın əldə edilməsi üçün istifadə edilir. Azərbaycanda uçot və statistikanın bazar münasibətlərinə keçid ilə əlaqədar dəyişikliklər olmuşdur. Buna görə də, Milli Hesablar Sisteminin qurulması və makroiqtisadi göstəricilərin geniş tətbiq edilməsi bu istiqamətdə aparılan önəmli işlərdən biri idi. MHS müxtəlif sahələrdə yəni, sahələrarası əlaqələr, xarici iqtisadi əlaqələr, maliyyə vasitələri, milli sərvət və s. ümumi sistemə inteqrasiya və əsas göstəricilərin ÜDM və ÜMM, Milli gəlir ölkə haqqında informasiya verməyə imkan verir.

MHS-nin inkişafı və təkmilləşdirilməsi iqtisadi prosesləri müxtəlif formada xarakterizə edən makroiqtisadi sahədə fəaliyyət göstərir.

MHS dünya ölkələri arasında geniş yayılması, iqtisadi fəaliyyətin hər sahəsində istifadə olunmasının mühüm səbəbləri həm iqtisadiyyatın həm də, mühüm sahələrin vəziyyəti və inkişafını səciyyələndirir və bu sahələr arasında əlaqə yaradır.

Magistr mövzusunda statistikanın önəmi-MHS iqtisadi fəaliyyətdə önəmi göstərilmişdir. Bunlardan başqa MHS göstəricilərin ölkəmizdə iqtisadi fəaliyyəti müqayisə edilmişdir.

Tədqiqat işinin məqsədi-Milli Hesablar Sistemin təhlil imkanlarını araşdırmaq və bununla da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən etməkdir. Aşağıda vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Statistika və MHS haqqında ümumi məlumat verilməsi
- Milli Hesablar Sisteminin statistik təhlil edilməsi və proqnozlaşdırılması.
- Makroiqtisadi göstəricilərin təhlili

- Ölkənin institusional fəaliyyətin, sahibkarlığın cari vəziyyətini araşdırmaq
- Dünya ölkələrində və Azərbaycanda statistik fəaliyyətin önəmi
- Ölkəmizdə və MDB ölkələrində iqtisadi fəaliyyəti təhlil etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- Statistik təhlil və proqnozlaşdırmanın ölkədə iqtisadiyyatında önəmi
- Sosial-iqtisadi fəaliyyətdə Milli Hesablar Sistemində yeri və rolunun müəyyənəşdirilməsi
- Gəlirlər axınının statistik təhlili

Bunlardan başqa dissertasiya işində statistika nəzəriyyəsinin ümumi metodları yəni, nisbi kəmiyyət, orta kəmiyyət, dinamika sıralarının təhlili, hesablanma üsulları və s. istifadə edilmişdir.

Magistr dissertasiyasının həcmi və quruluşu-Dissertasiya işinin quruluşu və tərkibi: dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat hissəsindən ibarətdir. Bunlardan başqa dissertasiyada 23 cədvəl, 12 qrafik, 5 sxemdən və 1 şəkildən istifadə edilmişdir. Ümumilikdə dissertasiyanın həcmi 104 səhifədir.

Girişdə mövzunun aktuallığı göstərilmiş, vəzifə və məqsədləri müəyyən edilmiş, elmi yenilik göstərilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslində MHS əsas anlayış və kateqoriyaları, makroiqtisadi siyasətin əsas vəzifələri, təsnifatı və onların qurulması göstərilmişdir.

İkinci fəsildə MHS iqtisadi fəaliyyətin əsas makroiqtisadi göstəriciləri və onların qurulması gösərilmişdir.

Üçüncü fəsildə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyətin statistik təhlili, makroiqtisadi göstəricilərin təhlil edilməsi və əhali gəlirlərinin müqayisə edilmişdir.

Summary

Masters dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion, used literature. The relevance, the purpose of research, the purpose of the dissertation, is the basis for a scientific novelty.

The first chapter shows the analytical indicators, concepts and categories of the National Accounts System, its main task, composition and structure.

In the second chapter, the System of National Accounts has macroeconomic indicators and calculation methods.

The third chapter analyzes statistical analysis of macroeconomic indicators in Azerbaijan, socio-economic situation in the country, analysis of the population's income

Резюме

Магистерская диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, использованной литературы. Актуальность, цель диссертации - научная новизна.

В первой главе представлена Национальная система счетов, ее основная задача, ее состав и структура.

Во второй главе Система Национальных Счетов имеет макроэкономические показатели и методы расчета.

В третьей главе анализируется статистический анализ макроэкономических показателей в Азербайджане, социально-экономическая ситуация в стране, анализ доходов населения.

Xülasə

Magistr dissertasiyası girişdən, üç fəsildən, nəticədən, istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir. Dissertasiya mövzusunun aktuallığı, məqsədi, araşdırma məqsədləri, elmi bir yenilik üçün məlumat bazasıdır.

Birinci fəsildə Milli Hesablar Sisteminin analitik göstəricisi, anlayış və kateqoriyaları, əsas vəzifəsi, tərkibi və onların qurulması göstərilmişdir.

İkinci fəsildə MHS-nin makroiqtisadi göstəriciləri və hesablama üsulları vardır.

Üçüncü fəsildə Azərbaycanda makroiqtisadi göstəricilərin statistikada təhlili, ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyət, təhlili və əhali gəlirlərinin müqayisəsi.